

Ս. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

**ՍՏՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՓՈՐՄԱՑԻԱՆ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Առանձնատիպ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների
Ակադեմիայի 1948 թ. № 8 «Տեղեկագրից»

II Հանդիման

ՍՏՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՖՈՐՄԱՑԻԱՆ
ՀԻՆ ՀԱՅՄԱՏԱՆՈՒՄ¹

Մեր նախորդ հոդվածում աշխատեցինք ցույց տալ, որ VII—I դարերում (ն. մ. թ.) Հայկական բարձրագույն դպրոցում ազատվել էր նախնադարյան համայնական և տոհմական կարգերի քայքայման պրոցեսը: Աշխատանքի հասարակական առաջին, իսկ երկրորդ րաժանման հետևանքով անասնապահությունը և արհեստները անջատվել էին երկրագործությունից: Աշխատանքի հասարակական րաժանմամբ խթանել էր արատադրության ուժեղացմանը՝ հողագործության, անասնապահության, տնային արհեստների բնագավառներում և նպաստել ներքին ու արտաքին ապրանքափոխանակության դարգացմանը:

Հայկական բարձրագույն դպրոցի էկոնոմիկայում տեղի ունեցած արձատական տեղաշարժերը և որակական այս փոփոխությունները սանդղակ էին բոլոր նախադրյալները, որոնց հիման վրա II դարում (ն. մ. թ.) արդեն ձևավորվել էր հայկական պետականությունը:

Պատմական այդ ժամանակաշրջանը մենք բնութագրել ենք որպես անցման շրջանի, նախաֆեոդալական և բարձրագույն արդի պետականություն ժամանակաշրջան:

Նախաֆեոդալական և բարձրագույն արդի պետություններում իրար կողքի գոյություն ունեին տնտեսական 3 հիմնական՝ նախնադարյան համայնական, ատրկատիրական և նոր սկզբի առնող ու ձևավորվող ֆեոդալական կացութաձևեր (УКЛАДЫ):

Տոհմական կարգերի քայքայման հետևանքով և նրա հիման վրա Հայկական բարձրագույն դպրոցում առաջացել էին գյուղական երկրագործական համայնքներ, որոնք հիմնված էին ոչ թե արյունակցական, այլ տիրապետության կապերի վրա: Գյուղական երկրագործական համայնքները պատմականորեն մի քայլ առաջ էին համեմատած վաղ նախնադարյան համայնքների հետ:

4. Մարտա-Ջառուխյին գրած իր նամակներից մեկում հետևյալ կերպ է բնութագրում գյուղական համայնքը.

«Ամենից առաջ, բոլոր ավելի վաղ նախնադարյան համայնքները հիմնված էին իրենց անդամների արյունակցական սերտ կապերի վրա: Գյուղական համայնքը խղում է այդ կապերը և ավելի ունակ է դառնում բնդյայնվելու և դիմանալու օտարների հետ ունեցած շփմանը: Այնուհետև,

¹ Տպվում է մասերի փոխանակության կարգով: Կմյ:

² Տես Հայկական ՍՍՏ Գիտությունների Ակադեմիայի Հասարակագիտություն րաժանմանը: «Տեղեկագիր», 1947 թ. № 7, էջ 38—37:

գյուղական համայնքում տունը և նրան կցորդները (придаток), բազմա-
հանգիստանում են հողագործի մասնավոր սեփականությունը, մինչդեռ հո-
ղագործության հանդես գալուց դեռ շատ առաջ ընդհանուր տունը նախ-
նադարյան համայնքի նյութական հիմքերից մեկն էր: Վերջապես, թեև
վարելահողը դեռ մնում է համայնական սեփականություն, բայց նա պար-
բերաբար բաժանվում է գյուղական համայնքի անդամների մեջ այնպես,
որ յուրաքանչյուր հողագործ իր միջոցներով մշակում է իրեն հատկացված
հողակտորը և անձամբ յուրացնում է ստացած արդյունքները, մինչդեռ
ավելի հին համայնքներում տնտեսությունը վարվում էր համատեղ—բաշխ-
վում էին միայն մթերքները¹:

Գյուղական երկրագործական համայնքը իր կառուցվածքով և էու-
թյամբ երկակի էր: Մի կողմից համայնքում դեռ թարմ կերպով պահպան-
վում էին հանրային սեփականության մնացորդները—վարելահողը, արոտա-
վայրերը, անտառները, մարգագետինները, գետերը, լճերը—մյուս կողմից
համայնքի յուրաքանչյուր անդամ իր սեփական արտադրական միջոցներով
վարում էր յուր անհատական տնտեսությունը:

Այդ երկակիությունը—հանրային և մասնավոր սեփականության առ-
կայությունը—նյութական և սոցիալական այն նախադրյալը հանդիսա-
ցավ, որը վերջի վերջո հասցրեց համայնքի քայքայմանը: Ավելին: Մասնա-
վոր սեփականության հանդես գալը ստեղծում է ոչ միայն տնտեսական,
այլև սոցիալական և դասային խիստ շերտավորում համայնքի ներսում:

Թոսելով գյուղական-երկրագործական համայնքների մասին, մենք
իրավունք չունենք աչքաթող անելու այն առանձնահատուկ պայմանները,
որում ձևավորվեցին և առաջացան գյուղական համայնքներ՝ ինչպես հին
Արևելքում, այնպես էլ հին Հայաստանում:

Հին Արևելքում և այդ թվում հին Հայաստանում գյուղական-երկրա-
գործական համայնքները շատ կենսունակ և պահպանողական էին. նրանք
տնտեսական և քաղաքական խոշոր ուժ էին հանդիսանում և ոչ միայն արգե-
լակում էին արտադրական նոր ուժերի զարգացման, այլև ստրկության
աշխատանքի լայն ծավալմանը:

«Այս ինքնաբավ համայնքների արտադրողական պարզ օրգանիզմը,—
գրում էր Մարքսը,— որոնք մշտապես վերաբրտադրվում են միևնույն ձևով
և որոնք պատահաբար կործանվելու դեպքում էլ վերականգնվում են միև-
նույն տեղում, միևնույն անունով, բանալի է տալիս ասիական հասարա-
կությունների անփոփոխության գաղտնիքը լուծելու, անփոփոխություն,
որ այնպես ակնբախ հակապատկեր է կազմում ասիական պետությունների
մշտական խորտակման ու նորաստեղծման և դինաստիաների անդադար փո-
փոխվելու հետ համեմատած»²:

Մասնավոր սեփականության զարգացմանը զուգահեռ սկսվում է ար-
տադրության ուժեղացումը բոլոր ճյուղերում—անասնապահություն, հողա-
գործություն, տնային արհեստներ—մարդկային աշխատանքի ուժին հնա-
րավորություն տվեց ավելի մեծ քանակությամբ արդյունքներ արտա-
դրելու, քան այն, ինչ որ պետք էր նրա ապրուստի համար... Աշխա-

¹ Маркс-Энгельс—Архив, т. I, стр. 277.

² Գ. Մարքս—Կապիտալ, հ. I, 1933 թ., 324—325:

տանքի նոր ուժեր մեջ քաշելը ցանկալի բան դարձավ: Այդ նոր ուժերը մատակարարում էր պատերազմը, ռազմագերիներին սկսեցին ստրուկ դարձնելը¹:

Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքը և հասարակական հարաբերությունները ուսումնասիրող որոշ մասնագետներ անհաջող փորձեր են կատարում հին Հայաստանում ռազմագերիների առկայությունը որոշելու հայկական պետականության և առանձնապես ստրկատիրական հասարակական ֆորմացիայի հանդեպ դալու փաստերը:

Ռազմագերիների առկայությունը, կամ պատերազմներն ու առանձին ցեղերի պայքարը չեն ստեղծել և չէին կարող ստեղծել ոչ պետություններ և ոչ էլ առանձին հասարակական ֆորմացիաներ:

Պատերազմների, առանձին ցեղերի պայքարով պետությունների և հասարակական ֆորմացիաների առաջացման սնանկ, ռասայական «տեսություններ» դեռ իր ժամանակին խիստ քննադատության ենթարկեց Էնգելսը իր «Անտի-Դյուրինգ» և «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը» աշխատությունների մեջ:

Էնգելսը—մարդկային հասարակության պատմության գիտական ուսումնասիրության և պատմական անժխտելի փաստերի հիման վրա, ցույց տվեց, որ պատերազմի միջոցով ռազմագերիների (և ոչ թե օժանդակ բանվորական ձեռքերի—ստրուկների) ձեռք բերման մասսայական երևույթը հայտնի էր՝ նաև նախնադարյան համայնական հասարակությանը:

Բայց ռազմագերիներին ստրկացնելու մասսայական երևույթները սկիզբ են առնում միայն պատմական այն էպոխայում, երբ ստեղծվում են ստրկատիրական հասարակության տնտեսական և սոցիալական նախադրյալները:

Որպեսզի ռազմագերիները ստրկացվեն և գլխավորը՝ ստրկության աշխատանքը դառնա տիրապետող արտադրության եղանակ ամբողջ հասարակության համար, հասարակությունը պետք է հասնի արտադրողական ուժերի, արտադրական հարաբերությունների, հարստության կուտակման և առևտրի ու ապրանքափոխանակության տնտեսամասնադարձացման ավելի բարձր աստիճանի, պետք է հրապարակ դան նյութական և սոցիալական ավելի շերտավորված անհավասարությունների և հասարակությունը պետք է կարիք դրա արտադրելու նյութական բարիքների հավելյալ արդյունքները:

Միայն նյութական և սոցիալական անհավասարությունների հետևանքով է, որ նախկին տոհմա-ցեղային պատերազմները կորցնում են իրենց նախնական նշանակությունը և տոհմի կամ ցեղի սեփական տերիտորիան պաշտպանելուց վեր են անցնում հարևանի հարստությունը հափշտակելու և ռազմագերի—ստրուկներ ձեռք բերելու կարևորագույն միջոցի:

Առաջնորդվելով այս սկզբունքներով, աշխատանք ցույց տալ, թե ստրկությունը հին Հայաստանում ինչ տեղ էր գրավում ժողովրդական տնտեսության մեջ և արդյո՞ք նա մեզ մոտ կազմեց առանձին հասարակական ֆորմացիա, թե մնաց իր նախնադարյան-նահապետական ձևերում, գոյություն անմիջական միջոցների արտադրության ստադիայում:

¹ Էնգելս — Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Նրևան, 1940 թ., էջ 195:

Ինչպես բոլոր նախաֆեոդալական «քարքարոսական» տիպի պետութիւններում, այնպես էլ մեզ մոտ հին Հայաստանում ստրկութիւնը տարածված և ընդհանուր երևույթ էր։ Որքան մեզ հայտնի է, հին Հայաստանի տնտեսական կյանքը և հասարակական հարաբերութիւնները ուսումնասիրող և ոչ մի պատմաբան բանասեր չի ժխտել ստրկութեան առկայութիւնը և նրա լայն տարածումը հին Հայաստանում։

Բերենք մի քանի օրինակ։

«Իհարկե, — գրում է ակադ. Հ. Մանանդյանը, — խոսք անգամ չի կարող լինել, որ իբր թե հին Հայաստանում գոյութիւն չեն ունեցել ստրուկներ և որ Հայաստանն այդ տեսակետից բացառիկ մի երկիր է եղել Մերձավոր Արևելքում։ Ստրկութիւնը համատարած ընդհանուր մի երևույթ էր հին աշխարհում, ուստի և ինքնընտինքյան հասկանալի է, որ բացառութիւն չէր կարող կազմել նաև հին Հայաստանը։ ... Ստրկութիւնը հին Հայաստանում չի կարող, անշուշտ, համեմատվել իր ծավալով և իր տնտեսական նշանակութեամբ հին Հունաստանի կամ Հռոմի ստրկութեան հետ, ուր ստրուկները կազմում էին բնակչութեան սովոր մեծամասնութիւնը և գլխավոր արտադրող տարրն էին ոչ միայն արտադրութեան մեջ, այլ նաև գյուղատնտեսութեան»։¹

Հետադաշում այս դրույթը ակադ. Հ. Մանանդյանը ավելի պարզ կերպով ձևակերպեց իր խիստ կարևոր և գիտական մեծ արժեք ներկայացնող «Проблема общественного строя доаршакидской Армении» հոդվածում։

«Այսպիսով, եզրափակում է իր հոդվածը ակադ. Հ. Մանանդյանը, — նախաարշակունյան հասարակութեան՝ արտաշեսյան էպոխայի սոցիալական ընդհանուր պատկերը մեզ ներկայանում է չնայած ոչ լրիվ, բայց բավականին որոշակի գծերով։ Այն, ինչպես ճիշտ կերպով ենթադրել է ակադ. Բ. Դ. Գրեկովը իր վերոհիշյալ հոդվածում,² հանդիսանում է անցման շրջանի, տոհմական կարգերից՝ դեպի ֆեոդալիզմը անցման հասարակութիւն, այսինքն կիսապատրիարխալ կիսաֆեոդալական հասարակութիւն»։³

Պրոֆ. Խ. Սամուելյանը իր «Ստրկութիւնը հին Հայաստանում» ընդարձակ հոդվածում առաջին անգամ մեր պատմագրութեան մեջ ոչ միայն ցույց տվեց ստրկութեան աղբյուրները, նրա լայն տարածումը հին Հայաստանում, այլև ստրուկների խաղացած դերը հին Հայաստանի հասարակական, տնտեսական և քաղաքական կյանքում։⁴

Ստրկութեան առկայութիւնը և նրա տարածումը հին Հայաստանում հիմք է տվել որոշ պատմաբանների հին Հայաստանը ներկայացնելու, որպես տիպիկ ստրկատիրական հասարակական ֆորմացիա, ֆորմացիա անտիկ ստրկատիրութեան իմաստով։ Այսպես օրինակ, ակադ. Ստրուվեն իր

¹ Ակադ. Հ. Մանանդյան — «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», Երևան, 1934 թ., էջ 233, 239—240։

² Հ. Մանանդյանը նկատի ունի Բ. Դ. Գրեկովի հոդվածը — տես «Учительская газета» 29/XII 1940 г.

³ А. Манандян — «Проблема обществ. строя доаршакидской Армении — «Исторические записки» № 15, 1945 г., стр. 28.

⁴ Պրոֆ. Խ. Սամուելյան — «Ստրկութիւնը հին Հայաստանում» (տես ՀՍԽՀ Պատմութեան և գրականութեան ինստիտուտի «Տեղեկագիր» 2-րդ գիրք, 1937 թ., էջ 87—140; Հմ. նույնի «Հայ հին իրավունքի պատմութիւն», հատոր 1-ին, 1939 թ., էջ 272—329)։

„Проблема зарождения, развития и упадка рабовладельческих обществ древнего Востока“ աշխատութեան մեջ ոչ միայն Ուրարտուն ու Պարսկաստանը, այլև հին Հայաստանը ներկայացրել է որպես տիպիկ ստրկատիրական պետութիւններ¹։

Պրոֆ. Լյաշենկոն իր „История народного хозяйства СССР“ աշխատութեան մեջ որոշակի գրում է. «Այլ Մակեդոնացու նախկին Կայսրութեան տրոհման հետևանքով Պարսկաստանի և Միջագետքի հետ միասին Հայաստանի առանձին մասերը կազմեցին Սելևկյան պետութիւններից մեկը ... Այդ էսոխայում Հայաստանը հանդես է գալիս, որպես տիպիկ ստրկատիրական պետութիւն։ Թագավորը հանդիսանում է «թագավորական ստրուկների» ձեռքով մշակված խոշոր լատիֆունդիաների ամենամեծ տերը։ Ստրուկների աշխատանքով վարվում էին թագավորական տնտեսութեան բոլոր ճյուղերը։ Նախկին ցեղական և տոհմական ավագանին հանդես է գալիս որպես հողատեր-ստրկատերերի դասակարգ՝ իր ձեռքում կենտրոնացնելով խոշոր լատիֆունդիաներ և մեծաքանակ ստրուկներ»²։

Պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը իր «Հայ ժողովրդի պատմութեան պերիոդիզացիայի շուրջը» հոդվածում նույնպես հակումն ունի հին Հայաստանը ներկայացնելու, որպես ստրկատիրական հասարակութիւն³։ Այս տեսակետը դարգացված է նաև «ՍՍՌՄ-ի պատմութեան» ԲՈՒՀ-ական դասագրքում⁴։

Հին Հայաստանը ստրկատիրական պետութիւնն ներկայացնող պատմաբան-բանասերները իրենց տեսակետները հաստատելու համար առաջ են քաշում հետևյալ հիմնական դրույթները.

1. Հին Հայաստանում, ինչպես անտիկ բոլոր երկրներում, ստրկութիւնը տարածված և ընդհանուր երևույթ էր։

2. Նախաարշակունյան Հայաստանի պատմական դարգացումը անցել է այն էտապներով, ինչ որ անտիկ ստրկատիրական երկրները։ Ստրուկները և ստրկական աշխատանքը հին Հայաստանում ունեցել են այն դերն ու նշանակութիւնը, ինչ որ հին Հունաստանում և Հռոմում։ Հին Հայաստանում ստրուկի աշխատանքը հանդիսացել է արտադրութեան հիմքը և հասարակութիւնը իր գոյութիւնը պաշտպանել է ոչ թե ազատ համայնականի, այլ ստրուկի աշխատանքի միջոցով։

3. Նախաքրիստոնեական Հայաստանում լայն չափով տարածված են եղել ստրկական տիպի տաճարական տնտեսութիւնները, իսկ քրիստոնեական Հայաստանում ագարակները, դաստակերտները, ձեռնակերտները, որտեղ արտադրութեան հիմքը կազմել է ստրուկի աշխատանքը։

4. Հին Հայաստանի քաղաքներում և քաղաքատիպ վայրերում ստրկութիւնը կազմել է բնակչութեան սովոր մեծամասնութիւնը։ Գերի ստրուկներին բնակութիւն են հաստատել քաղաքներում, որտեղ բարձր զարգացման

¹ В. В. Струве — Проблема зарождения, развития и упадка рабовладельческих обществ древнего Востока* (см. Известия ГАИМК, вып. 77, М. Л. 1934 г.

² Проф. П. Лященко — История народного хозяйства СССР, 1939, стр. 44.

³ Պրոֆ. Ա. Աբրահամյան — «Հայ ժողովրդի պատմութեան պերիոդիզացիայի հարցի շուրջը», տես ԳԱ «Տեղեկագիր» № 2, 1947 թ., էջ 36—38.

⁴ «История СССР», т. I, Москва, 1947 г., стр. 28.

են հասել լատիֆոնդիական տիպի, լայն շուկաների հետ կապված, ստրուկի աշխատանքի վրա հիմնված տնտեսությունները:

Քննենք այդ դրույթները առանձին-առանձին:

I

Ստրկությանը տարածված և ընդհանուր երևույթ էր հին Հայաստանում: Օտար և ազգային աղբյուրները հաստատում են այդ փաստը: Ինչպես բոլոր երկրներում այնպես էլ հին Հայաստանում ստրկությունը ուներ նույն ընդհանուր աղբյուրները: Այդ աղբյուրները հետևյալներն են՝

ա) Պատերազմը և գերեվարությունը: Պատերազմը, պատերազմի միջոցով ռազմագերիների ձեռք բերելու այդ եղանակը այնքան բնական և անհրաժեշտ է համարվել, որ օրինականացվել է ոչ միայն իրավական, այլև եկեղեցական կտակարաններով և հատուկ կանոններով: Հին կտակարաններում մենք գտնում ենք բազմաթիվ վկայություններ ոչ միայն ռազմական ավարի, այլև պատերազմական գերիների բաշխման կարգի և օրենքների մասին: Հրեաների և հայերի հին սովորության համաձայն, և՛ ռազմական ավարից, և՛ գերիներից բաժին էր տրվում թագավորներին, իշխաններին, տաճարներին, իսկ հետագայում քրիստոնեական եկեղեցիներին: Պատերազմական ավարի և գերիների այդ մասնահանումը կոչվում էր հաս: Ահա այդ կարգի երկու վկայություն.

«Եւ առջիք հաս Տեառն յամենայն արանց պատերազմողաց յերթիւոց ի պատերազմ ոգի մի ի հինգ հարիւրոց ի մարդոյ և յանասնոյ և յարջառոյ և ոչխարե և յայծեաց»:¹

Այստեղ մասնահանումը մարդկանց և անասունների նկատմամբ ունեն նույն հարաբերությունները՝ հինգ հարյուրից մեկը: Ավելին: Պատերազմական գերիները իրենց սոցիալական կացությամբ և քաղաքական իրավունքներով ոչ մի բանով չեն տարբերվում անասուններից և հիշատակվում են նրանց հետ միասին:

«Եւ եղև կէս աւարին երթելոյն ի պատերազմ ի թուոյ ոչխարացն երեք հարիւր և երեսուն հազար և եւթն հազար և հինգ հարիւր: Եւ եղև հասն տեառն յոչխարէ՝ վեց հարիւր և եւթանասուն և հինգ: Եւ արջառ երեսուն և վեց հազար, և հասն Տեառն եւթանասուն և երկու: Եւ էշք՝ երեսուն հազար և հինգ հարիւր, և հասն Տեառն վաթսուն և մի: Եւ ոգիք մարդկան՝ վեշտասան հազար, և հաս ի նոցանէ Տեառն՝ երեսուն և երկու ոգիք»:²

Պատերազմի միջոցով ձեռք բերված գերիների մասին ընդարձակ վկայություններ կան մեր մատենագիրների մոտ: Մ. Խորենացին վկայում է, որ երբ Ասորեստանի թագավորի տղա Պակարոսը հոր մահից հետո կատաղի պայքար է ծավալում պահի թշնամիների դեմ, զալիս է «...առ Բարդափրան նահապետ Ռըշտունեաց և սպարապետ Հայոց և Պարսից՝ խոստանայ հինգ հարիւր կին գեղեցիկ և հազար քանքար ոսկւոյ, զի օգնեսցէ նոցա՝ ընկենլով ի թագաւորութենէ Հրէից զՀիւրկանոս, և թագաւորեցուցանել զԱնտիպոնոս»:³

¹ Թուոց, IԱ, 28 (բոլոր տեղերում ընդգծումները իմն են.—Մ. Հ.):

² Թուոց, նույն տեղում, էջ 36—42:

³ Մ. Խորենացի — «Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 133:

Նույն պատմիչը վկայում է, որ երբ Արտաշեսի զորավար Սմբատը արշավում է Երվանդի քաղաքի վրա, բռնադրավում է հսկայական ավար, Երվանդի եղբոր՝ Երուսղայի գանձերը և... և ծառայա անձինս հինգ հարիւր, նա և զընտիր ընտիր գանձուցն մեհենից՝ բերէ Արտաշիսի»:¹

Մ. Խորենացին Հայկի նահապետական տոհմի բնիկ անդամների կողքին հիշատակում է այլ տոհմերից պատերազմի միջոցով ձեռք բերված գերիների մասին: Այդ կարգի գերիներին նա կոչում է ընդոծիներ:

Խորենացին պատմում է, որ Հայկ նահապետը իր տղա Արամանակի ծնվելուց հետո այլևս չէր ցանկանում ենթարկվել Բելին և «... չու արարեալ գնայ յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդւովք իւրովք և դստերօք և որդւոց որդւովք, արամբք զօրաւորօք, թուով իրրե երեքհարիւր, և այլովք ընդոծնօք և եկօք յարեցելովք ի նա և բոլոր աղիսիւ»:²

Ակնհայտ է, որ այս վկայութեան մեջ հիշատակված ընդոծիները տոհմի իրավահավասար անդամներ չեն, հակառակ դեպքում անիմաստ է դառնում ընդոծիների առանձին հիշատակելու փաստը: Ընդոծիների առկայութեանը տոհմում խիստ արժեքավոր է նաև մի այլ տեսակետից, այն ցույց է տալիս որ տոհմի անդամները արդեն կապված չէին միայն արյունակցական սերտ կապերով: Ավելին: Արդեն հանդես են գալիս ընդոծիներ, որոնք կամ պատերազմական գերիներ էին կամ թե տոհմի ազատ անդամ՝ կնոջ և գերի ստրուկից ծնված երեխաներ, որոնք ժառանգաբար ստրկացվում էին: Բացի ընդոծիներից, Խորենացին նշում է Հայկի զորավարների, որդիների, դուստրերի առկայութեանը տոհմում, իսկ այս երևույթը խոսում է այն մասին, որ նյութական շերտավորումը և ժառանգական իրավունքը Հայկի տոհմի առանձնահատուկ գծերից մեկն էր: Տոհմի կարողութեանը ժառանգում էին ոչ թե տոհմի հավասար և ազատ անդամները, այլ Հայկի ժառանգները և նրա տղա Արամանակը: Նյութական և դասային շերտավորման այս փաստերը ցույց են տալիս, որ մեզ մոտ տոհմական կարգերի քայքայման պրոցեսը սկսվել էր դեռ 7—6-րդ դ. դ. (մ. թ. ա.):

Պատերազմի միջոցով հսկայական քանակի ռազմագերիներ է ձեռք բերում Տիգրան 2-րդը:

Ապպիանոսը նրա գերիների թիվը հաշվում է մոտ 300,000 մարդ:³ Ապպիանոսի այդ վկայութեանը հաստատում է Մ. Խորենացին:⁴ Պատերազմի միջոցով գերիների ձեռք բերման բաղձաթիվ փաստեր մենք գրանում ենք Փ. Բյուզանդացու,⁵ Ղ. Փարպեցու,⁶ Նղիշի⁷ և այլ պատմիչների մոտ: Ոչ միայն մեր հին մատենագիրները, այլև 11-րդ և 12-րդ դ. դ. պատմիչներն ու օրենսդրքերը բաղձաթիվ հիշատակութեաններ են թողել պատերազմական գերիների, նրանց թվի և բաշխման կանոնների մասին: Ա. Շիրակացին վկայում է, որ «Ներսէս կամսարաղան որդի Արշաւիրի,

¹ Մ. Խորենացի—«Պատմութիւն հայոց», էջ 175:

² Մ. Խորենացի, անդ, էջ 33:

³ App. Mirchr, 67.

⁴ Մ. Խորենացի, անդ, էջ 130, 135, 175, 177, 199, 200, 300 և ուր:

⁵ Փ. Բիւզանդացի—«Պատմութ. հայոց», Վենետիկ, 1883 թ., էջ 120—144:

⁶ Ղ. Փարպեցի—«Պատմութ. հայոց», Թիֆլիս, 1904 թ., էջ 48—50, 51—66:

⁷ Նղիշի—«Պատմութիւն Վարդանանց», Թիֆլիս, 1913 թ., էջ 61, 127 և ուր:

անուանակից և նախնի այսմ ներսենի, ի յաղթել պատերազմաւ Բահլճացն առնու դերի սաստիկ յոյժ. և հասեալ ի դուռն արքունի ընծայեցուցանէ քաղաւորին Պարսից գիասարակ գերւոյն. և թուեալ գիասարակն՝ ևս ընծայե որդւոյ արքայի գեաւթներորդ մասն. և հրաժարեալ ի նոցանէ, դառնայ յաշխարհն իւր և եկեալ ի տուն Դարիկպետի՝ յոյժ մեծարի ի նմանէ, ոչ որպէս զնախարար, այլ որպէս զմի ոք ի թագաւորաց. և սա տայ նմա զուրբերորդ մասն գերւոյն... և եկեալ առ սպայապետն... տայ նմա զչորեքտասաներորդ մասն գերւոյն. և ևս յառաջ եկեալ՝ հասանէ յաշխարհ իւր, և ընդ առաջ լինի նմա եղբայր իւր կրտսեր Հրահատ, և տայ նմա զերեքտասաներորդ մասն գերւոյն... և ևս յառաջ եկեալ՝ ընդ առաջ լինին նմա ազատք հայոց և տայ նոցա զիններորդ մասն գերւոյն. և եկեալ ի Վաղարշապատ՝ տայ ի սուրբ եկեղեցիսն զվեշտասաներորդ մասն գերւոյն. և եկեալ Սահակ աւագ եղբայր իւր՝ տայ նմա զփսաներորդ մասն գերւոյն. և իւր մնաց հինգ հարկ և եաւթանասուն անձն:¹ Ա. Շիրակացու հարցումից և լուծումից պարզվում է, որ ներսեն կամսարականը Հրահատ եղբորը մասհանել է՝ 60, ազատներին՝ 80, Վաղարշապատի եկեղեցուն՝ 40, Սահակ եղբորը՝ 30, իսկ իրեն թողել է 570 գերի:

Մ. Գոշը իր Դատաստանագրքում² վկայում է, որ գերիները թաւանված և հափշտակված կայքի հետ բաժին էին հանվում ոչ միայն թագավորին ու հոգևոր դասերին, այլև զորապետներին և զորքին: Եթե թագավորը անձամբ մասնակցում էր պատերազմին, ստանում էր գերիների կես մասը, իսկ եթե ոչ՝ մեկ տասերորդ մասը: Պատերազմի միջոցով ձեռք բերված գերիների $\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{50}$ մասը մասհանվում էր եկեղեցուն, իսկ մնացած մասը բաժանվում էր զորապետներին և զորքին: «Բայց ասելի է, գրում է Գոշը, — զօրինակ բաժանման գերւոյն և աւարին: Եթէ պատահիցի երթալ յաւար թագաւորի ամհնայն զօրօք... և աւար առեալ դարձցի, ոսկի գտեալ յաւարին թագաւորի լիցի ... և գերւոյն և աւարին կեան... և տասնորդ իցէ յեկեղեցիս և ի կիսոյն զօրացն... իսկ եթէ չիցէ քաղաւոր ընդ զօրս... և ի գերւոյն և յաւարեն տասնորդ քաղաւորի. իսկ յեկեղեցիս յիսներորդիցն»:³ Այս երևույթը մենք նկատում ենք նաև արևելյան սլավոնական ցեղերի մոտ: Համաձայն «Ռուսական Պրավդա»-յի վկայութեանը, երբ 1169 թ. նովգորոդյան աշխարհազորը պարտութեան է մատնում սուզդալցիներին, պատերազմական գերիների մի մասը բաժին է հանվում իշխաններին, մի մասը ամրացվում է հողին, իսկ մյուս մասը վաճառվում է յուրաքանչյուր գերի երկու նոգատով, այսինքն՝ երեք անգամ էժան քան այժերն ու ոչխարները:³

Հայ իշխող դասերը պատերազմի միջոցով ոչ միայն ձեռք են բերել գերիներ օտար երկրներից, այլև ստրկացրել են իրենց հայրենակիցներին:

«Ստրկութեանը, — գրում է Էնդելսը, — որ սկզբում վերաբերվում էր միայն ռազմագերիներին, այժմ հեռանկարներ է բաց անում սեփական ցեղակիցների և մինչև անգամ տոհմակիցների ստրկացման համար: Յեղերի հին պատերազմը միմյանց դեմ՝ արդեն այլասերվում է և սխտեմատիկ ավա-

¹ Ա. Արաւհամյան — «Ա. Շիրակացու մատենագրութեանը», Երևան, 1944 թ., էջ 230.

² Մ. Գոշ — «Դատաստանագրք», Վաղպատ, 1880 թ., էջ 311—312.

³ Պրոֆ Բազիլիւիչ — «ՍՍՌՄ պատմութեան» մասնառաջին, Երևան, 1946 թ., էջ 153:

զակություն է դառնում ծովի և ցամաքի վրա՝ անասուններ, ստրուկներ և գանձեր ձեռք բերելու համար»:¹

Տոհմակիցներին և ցեղակիցներին ստրկացնելու փաստեր մենք գտնում ենք նաև հին Հայաստանում:

«Որք զնան և զերեմ անասունս և մարդիկ առանց արքունի երամանաց, և նոցանե (այսինքն գերիներեց—Ս. Հ.) ձգեն յախարս յօտար աշխարհ...»:² Դվինի ժողովի կանոնները թույլ են տալիս ազատներին՝ բռնի կերպով ստրկացնելու և իրար մեջ բաժանելու իրենց ցեղակիցներին: «Յորժամ ազատք զիւրեանց զերդ և զմարդ բաժանեն՝ յոլովք հարակնութեան առնեն, զժառանգաւորս եկեղեցւոյ ջանան ի ծառայութիւն և ի ստրկութիւն արկանել»:³

բ) Ստրկության երկրորդ, ոչ պակաս կարևոր աղբյուրը հանդիսանում էր «ստրուկի պտուղը»՝ ստրուկից ծնված երեխաները: Եթե նույնիսկ ստրուկը ամուսնանում էր ազատ քաղաքացու հետ, նրանից ծնված երեխաները համարվում էին ժառանգաբար ստրուկներ:

Այս երևույթը օրինականացված էր Մ. Գոշի և Ս. Գունդստարլի դատաստանագրքերում: Մ. Գոշի Դատաստանագրքում ստրուկից ծնվածի ստրկական վիճակը ձևակերպվել է հետևյալ կերպ. «... Ապա քե տեր իւր տացի նմա կին և ծնանիցի նմա որդիս և դստերս, կինն և որդիքն տեւոնն նսրա եղիցին...»:⁴ Այդ նույն իմաստն ունի Սմբատ Գունդստարլի Դատաստանագրքի շփե հոդվածը: Այս մասին հատուկ կանոններ է պահպանել նաև Ասորա-հռոմեական դատաստանագիրքը:

«Եթէ ծառայ ազատի և մնայ ընդ իշխանութեամբ տեառն իւրոյ անձն-իշխան, և առնու կին յաղախեաց տեառն զկնի ազատութեանն, և ծնանին ի նմանե որդիս, ոչ ժառանգին զնա որդիք ազախնոյն, այլ ժառանգ լիցի նմա, որ ազատեաց զնա»:⁵

Փրկավճարով կարող էր ազատագրվել միայն ինքը՝ ստրուկը, իսկ նրա երեխաները մնում էին տիրոջ մօտ՝ որպես նրա սեփականությունը: Մ. Գոշի «Դատաստանագիրքը» իրավունք է տալիս ստրուկին՝ «միայն ելիցէ» ստրկությունից:

12-րդ դարում «Ռուսական Պրավդա»-ն նույնպես օրինականացրել էր անազատների ժառանգների ժառանգական անազատությունը: Կիևյան Ռուսիայում անազատներից ծնված երեխաները կոչվում էին «անազատի պտուղներ» և թվարկվում էին տիրոջ շարժական կայքի հետ միասին, ինչպես անասուններից ծնված մատղաշները:⁶

գ) Ստրկության կարևոր աղբյուրներից մեկն էլ ռազմական գերիներն էին և ստորին դասին պատկանող ծառաների, աղախիներին առն ու ծախն էր: Ահա այդ կարգի մի երկու վկայություններ: «Եթէ ոք կին յառնէ ելա-

¹ Ֆ. Էնգելս—«Ընթանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծաղումը», Երևան, 1922 թ., էջ 126:

² «Ասորա-հռոմեական դատաստանագիրք», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, Վաղպատ, 1917 թ. հոգ. ՃԻԱ, էջ 47:

³ Ա. Ղլտճյան—«Կանոնագիրք հայոց», Թիֆլիս, 1913 թ., էջ 126:

⁴ Մ. Գոշ, անդ, էջ 335:

⁵ Ասորա-հռոմեական դատաստանագիրք, հոդված 16, էջ 17:

⁶ Պրոֆ. Բազիլիս, անդ, էջ 153:

նիցէ, կայցեն և անդրէն յայր իւր տացեն, և մանաւանդ, որ վարձկանօք իցէ վարձեալ և ոչ բողաբար, թէպէտև վաճառեսցի և յաղախնութիւն կայցի...»¹

Ներսէս կաթողիկոսի և Ներշապուհ Մամիկոնյանի մշակված կանոններում մենք կարդում ենք.

«Շղթն ոմանք և զվաշխս դահեկանաց իւրեանց, կեսք վանառեցին ընկերաց իւրեանց. որպէս ծառայս, և այլքն ետուն վարձանս կանանց իւրեանց ամբարշտեալք ի բռնութեան, անարժանութեամբ անձանաց իւրեանց մեղան»²

Հովհան Մանգակունու «Վասն փոխաց և վաշխից» ճառում կա հետևւոյալ դարձվածքը. «... ի ժամ փոխոցն տալոյ գուարթերես կեղծաւորի և յորժամ ժամադրութիւն վաշխիցն հասանիցէ, տեսանելով զչքաւորութիւն և զտարակուսութիւն պարտապանին՝ ոչ ողորմի, և ոչ երգմանն հաւատայ մաղթողին, ոչ խոնարհի յաղաչունս վարանեցելոյն, այլ դժօխեալ անխոնարհելի և անհաշտ։ Եւ իւր ծառայ գիւխատուն համարի փոխատուն»³

Մ. Գոշը վկայում է, որ տերերը մասսայաբար վաճառում էին իրենց աղախիններին, իսկ պարտատերերը իրենց զուտերին։ «Իսկ երբ պատահի ումեք վանառել գղուստր իւր ըստ որում և իցի պատճառի յաղախնութիւն առնն հաւատացելոյ, մի իբրև գաղախին վնուա վանառիցի, զի թէ ոչ իցէ յաչս տեսուն իւրոյ հաճոյ որում հաստատեցաւն, փրկեսցէ զնա հայր իւր»⁴

դ) Ստրկության աղբյուրներից է նաև հարկադրաբար ստրկացումը։ Այս եղանակով ստրուկներ ձեռք բերելու իրավունքը օրինակացված էր Շահապիվանի 447 և Դվինի 649 թ. թ. ժողովներում մշակված կանոններում։ Ասողիկ և Վարդան պատմիչները նկատի ունենալով այդ կանոնների դաժանությունները, այն կոչում են «Տուգանաց կանոնք», կամ «Կանոնք տուգանաց»։ Շահապիվանի ժողովում մշակված կանոնները իրավունք են տալիս աղատներին բռնի կերպով ստրկացնելու հանցապարտ շինականներին, ծառաներին, աղախիններին՝ նրանց ուղարկելով հարկադիր աշխատանքների «ուրկանոց»-ներում և «գողենոց»-ներում»⁵

Այդ նույն կանոնները թույլ են տալիս ամուսնացած կնոջ նրա վատարարքի համար «կայցեն... յուրկանոց տարի մի աղասցէ», իսկ «եթէ աղատ է յուրկանոց չերթա ճ դրամ տացէ գողիսն»⁶։ Համաձայն այդ կանոնների աղատ դասին պատկանող մարդիկ իրավունք ունենին բաժանելու ոչ միայն կայքը, այլև իրենց ծառաները, աղախինները⁷

ե) Ստրկության աղբյուրներից էին նաև նվիրատվությունները։ Ստրուկը, ինչպես բոլոր երկրներում այնպես էլ Հայաստանում տիրոջ լիակատար սեփականությունն էր։ Տերը կարող էր ոչ միայն նրան վաճառել, նվիրել, ծեծել, խեղանդամ դարձնել, այլև սպանել։ Մ. Խորենացին վկայում է, որ նույնիսկ Հայկի նահապետական տոհմում նահապետն իրավունք ուներ ընդոծիններին նվիրելու։ Հայկը նվիրում է «... Կազմեայ թո-

¹ Ա. Ալտոյան, առջ էջ 65, 108, 115 և այլն։

² Անդ. էջ 108։

³ Յովհաննու Մանգակունու հայոց հայրապետի—«Ճառք», Վենետիկ, 1860, էջ 65—66։

⁴ Մ. Գոշ, առջ. էջ 336։

⁵ Ա. Ալտոյան, առջ. էջ 64։

⁶ Անդ. էջ 126։

⁷ Անդ. էջ 64—67։

սին իւրում բազում ինչս յանկածէ պատերազմին պարզեւէ, և յիւրոց ընդոծնացն արս անուանիս...»¹

Ստրուկներին մի կատեգորիան հին Հայաստանում կոչվում էր «արքունի ստրուկներ»։ Փ. Բյուզանդացին խոսելով Արշակ 2-րդ թագավորի և Ներսես կաթողիկոսի փոխհարաբերութիւնների մասին նշում է, որ հայոց թագավորը պաշտոնաթող է անում Ներսեսին և «փոխանակ Ներսիսի զՉունակ ոմն անուն, և կացուցին փոխանակ նորա գլուխ քրիստոնէութեան և եր ստրուկ ի ստրկաց արքունի»²

Ար. Խոստովանողն իր «Վկայք արեւելից»-ի մեջ պատմում է, որ երբ Մովսէսը ցանկանում էր սմուսնանալ քրիստոնյա Եզանդուխտի հետ, նրան հրապուրելու համար կարգադրում է. «... տարեալ անցուցանիցին առ դրաւք ապարանից իւրոց, և ցուցցեն նմա զամենայն արարս նորա, և բազմութիւն ծառայից նորա և զաղախնանց, զի հանցեն առաջի նորա...»³

Երբ հայ ժողովրդի քաղաքական շահերի դաժան վատակ Սյունին ամբաստանվում է Հազկերտ 2-րդի առաջ, պարսկական զորահրամանատար Մուշկան Նիսալավուրտն այլ մեղադրանքների հետ միասին կշտամբում է Վասակին. «... Թէ որպէս սուտ երդմամբք խաբէր և իջուցանէր յամրոցաց անտի. էր զոր կոտորէր, և եր զոր գերի տանէր զծառայս և զաղախնայս արքունի»⁴ Շահապիւմանի ժողովի կանոններում այդ առթիւ մենք կարդում ենք. «Եթէ կին ոք արար և ամուլ պատահեաց, և այն հանցէ զնա վասն ամուլութեան, որ ինչ կնոջն կարասի բերեալ է ի տուն, թէ աղախին, թէ տնայուն, թէ հանդերձ, թէ արծաթ, առնուլ իշխանէ և գնալ»⁵

Բացի արքունի ստրուկներից, մեր մատենագիրները հիշատակում են արքունի մշակների, աղախիւնների, ծառաների տարածումը հին Հայաստանում։ Ղ. Փարպեցին և Եղիշեն վկայում են, որ Հազկերտ Բ-ն կտրել է տալիս Աբրահամ Խոստովանողի և Խորեն Երեցի ականջները ու աքսորում է Ասորեստանի Շախուլ գավառը «կալ անդ նոցա ի հարկի և առնել մշակութիւն արքունի»⁶

Ընդունել ստրուկների, մշակների, ծառաների, աղախիւնների լայն տարածումն հին Հայաստանում, երբեք էլ չի նշանակում, որ ստրկութիւնը մեզ մոտ հանդես է եկել անտիկ ստրկատիրութեան իմաստով։ Անտիկ ստրկատիրական հասարակական ֆորմացիայի և ստրկութեան նահապետական, նախնական ձևերի կշտակ բնութագիրը տվել են մարքսիզմի կլասիկները։

«Ամենից առաջ, — գրում է Էնգելսը, — որպէսզի ստրկութիւնը դառնա հնարավոր, անհրաժեշտ է... արտադրութեան հայտնի տատիւն և մի շարք անհավասարութիւններ բաշխման գործում։ Այն բանի համար, որպէսզի ստրկութեան աշխատանքը դառնա ամբողջ հասարակութեան համար արտադրութեան իշխող եղանակ, հասարակութիւնը պետք է հասնի արտա-

¹ Մ Խոսեմացի. անդ, էջ 37:

² Փ. Բյուզանդացի «Պատմութիւն հայոց» ՍՊԲ. 1883 թ. էջ 105

³ Աբրահամ Խոստովանող — «Վկայք արեւելից», աշխատութեամբ Գ. Տեր Մկրտչյանի, Էջմիածին, 1921 թ., էջ 162:

⁴ Եղիշէ. անդ, էջ 173:

⁵ Ա. Ղլտնյան — «Կանոնագիրք Հայոց», էջ 64:

⁶ Ղ. Փարպեցի, անդ, էջ 106: Եղիշէ. անդ, էջ 242:

գրության դարգացման և առևտրի ու հարստության կուտակման ավելի բարձր աստիճանի:

Նախնադարյան համայնական կարգերում, համայնական հողատիրության պայմաններում ստրկությունը բոլորովին գոյություն չուներ կամ թե խաղում էր ծայրահեղ երկրորդական դեր: Այսպես էր հին գյուղական քաղաք Հռոմում: Երբ, ընդհակառակը, Հռոմը հանդես եկավ, որպես «համաշխարհային քաղաք», երբ հողատիրական իրավունքը կենտրոնացավ ավելի ու ավելի հարուստ սեփականատերերի ձեռքը — նրա գյուղական բնակիչները դուրս էլվեցին ստրուկ բնակիչների կողմից:¹

Էնգելսը մի այլ առիթով գրում է, որ «Աթենքը կործանման գուռը հասցրեց ոչ թե դեմոկրատիան, ինչպես որ պնդում են իշխանների առաջ պոչը պտտացնող եվրոպական վարժապետները, այլ ստրկությունը, որը խլեց աշխատանքը ազատ փաղափայտ անոթից»:²

Անտիկ ստրկատիրական հասարակություններում ստրուկի աշխատանքը ոչ միայն հանդիսանում էր ամբողջ հասարակության արտադրության հիմքը, այլև ստրկությունն այնտեղ կաղժում էր բնակչության ճնշող մեծամասնությունը: Էնգելսը՝ խոսելով աթենական ստրկատիրական հասարակության մասին, գրում է.

«Իր ամենադարգացած շրջանում ամբողջ աթենական ազատ քաղաքացիությունը կանանց և երեխաներն էլ հետը հաշված, բաղկացած էին 90 հազար հոգուց, դրանց կողքին կային 365 հազար երկսեռ ստրուկներ և 45 հազար օրենքի պաշտպանությունը վայելող օտարականներ և ազատ արձակված ստրուկներ: Հետևաբար յուրաքանչյուր հասունացած տղամարդ քաղաքացուն ընկնում էր առնվազն 18 ստրուկ և օրենքի պաշտպանությունը վայելող երկու օտարական»:³

Անտիկ ստրկատիրական պետություններում ստրկատերերը ձգտում էին ավելի և ավելի մեծ թվով ստրուկներ ձեռք բերել և նրանց օգտագործել որպես բանվորական ուժ, որպես «խոսող գործիքներ»: Չնայած հին Հունաստանում, Հռոմում ստրկությունը դարգանում էր արտակարգ արագ թափով, սակայն ստրկությունը հին Հունաստանում ուներ այլ նշանակություն, քան ասենք Աթենքում կամ Հռոմում: Նույնիսկ անտիկ ստրկատիրական հասարակություններում տարբեր կատեգորիայի ստրուկների համար գործ էին ածում բոլորովին տարբեր և սոցիալական այլ նշանակություն ունեցող տերմիններ՝ ἀνδράποδοι, δοῦλος, οἰκίτης, οἰκίτης, ἐμῶς, παῖς, θρεπτός, θάραπων, σῶμα և այլն:⁴ Ավելին. անտիկ Հունաստանում սոցիալական բոլորովին տարբեր կացության մեջ էին գտնվում, քաղաքական տարբեր իրավունքներ ունեին և արտադրության մեջ այլ դեր էին խաղում պետական ստրուկները՝ հերոդուլները, քան մասնավոր ստրկատերերին պատկանող ստրուկները: Ավելին. Հին Հունաստանում կային նաև իլոտներ, պենեստներ, կլարոտներ և ուրիշները, որոնք ամրացված

¹ Ф. Энгельс — «Анти-Дюринг», 1932 г., стр. 130, 142.

² Ֆ. Էնգելս — «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը», էջ 142:

³ Անդ, էջ 141 (բոլոր տեղերում ընդգծումներն իմն են. Ս. Հ.)

⁴ Տես «Вестник древней истории», 1947 г., № 1, стр. 3—4.

էին հողին ու կատարում էին գյուղացու աշխատանք: Անհրաժեշտ է հիշատակել, որ անտիկ ստրկատիրական հասարակութիւններում աննշան չէր նաև ազատ ու կիսազատ հողագործների թիվը: Գյուղացիութիւնն անտիկ հասարակութիւններում ակտիվորեն մասնակցում էր արիստոկրատական գիտատուրայի տապալման գործին, պայքարում էր, ստեղծելու համար ստրկատիրական-դեմոկրատական կարգեր: Գյուղացի բնակչութիւնն այստեղ խիստ կերպով շահագործվում էր, նրա վրա էին ընկած ռազմական ծանր հարկերը և պարտավորութիւնները, նա էր, որ ամենից շատ տուժում էր անընդհատ կրկնվող ռազմական արշավանքներից ու պատերազմական գործողութիւններից: Ծիշտ է, խոշոր առևտրական պոլիսներ Աթենքում կամ Կորնթոսում գյուղացիութեան դերը հասարակական կյանքում աննշան էր, սակայն ստրկատիրական խոշոր հողատիրութեան դուգահեռ և նրա կողքին գոյութիւն ունեին և շատ կենսունակ էին մանր գյուղացիական տնտեսութիւնները: Խոշոր, ստրկատիրական տնտեսութիւնների և մանր գյուղացիական տնտեսութիւնների միջև մղված կատաղի պայքարով լի է անտիկ ստրկատիրական հասարակութեան ամբողջ պատմութիւնը, սկսած նրա ծագման շրջանից, վերջացրած մինչև նրա անկման ժամանակաշրջանը: Մարքսը՝ Զատուլիչին գրած իր նամակներից մեկում, անդրադառնալով այդ հարցին գրում է.

«... Ես նորից ձեռնարկեցի հին հռոմեական պատմութեան ուսումնասիրութեանը՝ մինչև Օգոստոս կայսրի ժամանակաշրջանը: Ներքին պայքարը կարելի է ամբողջութեամբ հանգեցնել մանր ու խոշոր հողատերերի պայքարին, հաշվի առնելով, ի հարկե, այն ձևափոխութիւնները, որոնք պայմանավորում են ստրկութեան գոյութիւնը»¹ Խոշոր ստրկատիր հողատերերի և մանր գյուղացիութեան սուր պայքարը ավելի ցայտուն արտահայտել է Ֆ. Էնգելսը:

«Հին պատմաբաններից, — գրում է Էնգելսը — միայն Ապպիանոսն է, որը մեզ պարզ և արտահայտիչ ձևով պատմում է, թե հռոմեական կայսրութեան մեջ ինչի համար էր մղվում պայքարը — այն մղվում էր հողային սեփականութեան համար»²

Մանր հողատեր գյուղացիները և արհեստավորները կարևոր դեր էին խաղում ստրկատիրական հասարակութեան պատմութեան մեջ: Բավական է հիշատակել, որ հասարակական այս խավերի վրա էին ծանրացած և հարկային և զինվորական ծանր ու դաժան պարտավորութիւնները:

Անտիկ ստրկատիրական հասարակութիւններում պատերազմներից մեծապես օգուտ էին քաղում խոշոր ստրկատերերը, նրանք էին որ բանակում գրավում էին բարձր պաշտոններ, իրար մեջ բաժանում էին ռազմական ավարը և զեւրիները: Այս հսկայական հարստութեան և էժան բանվորական ուժի շնորհիվ հողատեր-ստրկատերերը ընդարձակում էին իրենց կալվածքները, ստանում էին ավելի ու ավելի արտադրանք և շուկա էին գուրս բերում մեծաքանակ ու էժան հացահատիկ և գյուղատնտեսական այլ մթերքներ: Մանր գյուղացիական տնտեսութիւնները բնականաբար, չէին կարողանում գիմանալ այդ կատաղի մրցութեանը և տարրալուծվում էին,

¹ Маркс-Энгельс — Соч. т. XXII, стр. 89.

² Ф. Энгельс — Людвиг Фейербах (см. Маркс — Избр. произв. т. I, стр. 353).

քայքայվում, կորցնում էին ոչ միայն արտադրական միջոցները, այլև հողակտորը, իսկ քայքայված գյուղացիները մտնում էին ծառայության կամ բանակում կամ թե ստրկատեր հողատիրոջ մոտ: Մանր արտադրողները, արհեստավորները և գյուղացիները հաճախակի դիմում էին զենքի՝ խոշոր հողատերերի դեմ: Դասակարգային պայքարի ցայտուն օրինակներից մեկը հանդիսանում են մանր հողատերերի այն շարժումները, որոնք սկսվեցին Հռոմում՝ Գրակքոս եղբայրների առաջնորդությամբ:

Մանր հողատերերի մասսայական քայքայումը և աղքատացումը ստիպում էր խոշոր հողատեր-ստրկատերերին՝ դրամական կապալավորձը փոխարինել նատուրայով: Ավելին, խոշոր ստրկատիրական լատիֆունդիաները, որոնք այլևս մեծ եկամուտներ չէին բերում, բաժանվում էին մանր հողարածինների — պարցելների, որոնք բռնի կերպով տրվում էին քայքայված գյուղացիներին — պայմանով, որ վճարվեն հողատիրոջը բերքի $\frac{5}{10}$ — $\frac{9}{10}$ մասը: Պարցելները հաճախ հանձնվում էին նախկին ստրուկներին, ստրուկները ամրացվում էին հողին և կատարում էին գյուղացու աշխատանք: Վաղայն — առում է էնգելսը, — այս մանր հողարածինները գերադասեցապես կոլոններին էին տրվում, որոնք դրա համար տարեկան որոշ եկամուտ էին վճարում, ամրացվում էին հողամասին և կարող էին իրենց պարցելի հետ վաճառվել: Թեև նրանք ստրուկներ չէին, բայց ազատ էլ չէին: Նրանք չէին կարող ազատների հետ ամուսնանալ, իսկ իրար մեջ կնքված ամուսնությունները իրավադոր ամուսնություններ չէին համարվում, այլ միայն միմյանց հետ ապրել (*contuberinum*), ինչպես որ ստրուկների վերաբերմամբ էին:

Նրանք միջնադարյան ճորտերի նախակարապետներն էին¹:

Այսպիսով, աստիճանաբար ջնջվում էր կոլոն-գյուղացիների և կոլոն-ստրուկների տարբերությունը, հանգիս էր գալիս կոլոնատը — այսինքն ստրկատեր հողատերից կախման վիճակում գրված գյուղացին, հասարակական այն նոր խավը, որը՝ չնայած վարում էր իր ինքնուրույն տնտեսությունը, բայց տալիս էր պարհակներ և կատարում էր հարկադիր կուռային աշխատանք: Կոլոնատի հանգիս գալով, ստրկատիրական հասարակությունում սաղմնավորվում էին ապագա ֆեոդալական կարգերի սաղմերը: Այս արդեն պատմական այն էպոխան էր, երբ նորից երկրագործությունը հանգիս էր գալիս որպես անտիկ ստրկատիրական պետության բնակչության գլխավոր դրաղմունքը և ստրկատիրական անտիկ հասարակությունը ապրում էր իր խորը ճգնաժամը: «Հնադարյան ստրկությունը, — գրում է էնգելսը, — իր ժամանակն անց էր կացրել: Ո՛չ խոշոր հողագործության մեջ, ո՛չ էլ քաղաքային մանուֆակտուրայում նա այլևս այնպիսի եկամուտ չէր բերում, որ չարչարանքին արժանանար — նրա արդյունքների վաճառման համար շուկա չկար այլևս... Ստրկությունն այլևս եկամուտ չէր բերում, դրա համար էլ այն անհետացավ: Սակայն մեռնող ստրկությունը մի թունավոր խայթոց թողեց իբրև հետք — այն, որ ազատներն արհամարհում էին արտադրական աշխատանքը: Այս մի անել փակուղի էր, որի մեջ ընկել էր հռոմեական աշխարհը. ստրկությունն անկարելի է, անտեսապես, իսկ ազատների աշխատանքը արհամարհված էր բարոյապես: Նրանցից մեկը չէր կա-

¹ Էնգելս, նույն տեղում, էջ 180:

րող աշխատող, իսկ մյուսը չէր կարող դեռևս հասարակական արտադրութեան հիմնական ձևը լինել: Այստեղ օգնութեան կարող էր հասնել միայն լիակատար ռեուլուցիան:¹

«Հին կոչը, γῆς ἀναδασμος — հողի վերաբաժանումը — նորից է դրվում օրակարգում: Գյուղացիների ռեուլուցիոն շարժումները սկսած III դարից, հատկապես Պելեպոնեսում՝ ստրուկների հետ միասին, դառնում էին կարևոր գործոններ, որոնք որոշում և ուղղութիւն էին տալիս հելլենիստական պետութիւնների քաղաքականութեանը»:²

Այսպիսով, մարքսիզմի կլասիկների բնորոշմամբ ստրկութիւնը Արեւելքում էականորեն տարրերովում էր անտիկ ստրկատիրական սիստեմից: Անտիկ ստրկատիրական այնպիսի զարգացած պետութիւններում, ինչպիսիք էին Հունաստանը և Հռոմը, ստրկութիւնը ներկայացնում էր «Արտադրութեան իշխող ձևը հողագործութեան, մանուֆակտուրայի և նավագնացութեան մեջ...»³ «Այլ բան է, — ասում է Էնգելսը — անային ստրկութիւնը Արևելքում, այստեղ նա ուղղակի կերպով չէր կազմում արտադրութեան հիմքը, այլ անուղղակի կերպով հանդիսանում էր ընտանիքի բաղկացուցիչ մասը...»⁴ Ակնհայտ է, որ Էնգելսը ստրկութեան ընտանեկան ձևը սերտ կերպով կապում է արևելյան նահապետական ընտանիքի հետ՝ և ստրկութեան ընտանեկան ձևը համարում է արևելյան նահապետական ընտանիքի անմիջական զարգացման անխուսափելի հետևանքը: Այնուհետև Մարքսը արևելյան ստրկութեան տարրերիչ հատկանիշը համարում է «անմիջական կենսական միջոցների արտադրութիւնը»:⁵

Եվ վերջապես Վ. Ի. Լենինը իր «Լեկցիաներ պետութեան մասին» աշխատութեան մեջ խիստ սահմանափած է դնում ստրկատիրական հասարակական ֆորմացիայի և ստրկութեան նահապետական ձևերի մեջ: Այդ առթիվ Լենինը գրում է. «Հասարակութիւնը կարող է նահապետական ստրկութիւնից անցնել ճորտատիրութեանը»,⁶ իսկ հայտնի է, որ նահապետական ստրկութիւնը դեռ ստրկատիրական հասարակական ֆորմացիա չէ:

Ակադեմիկոս Բ. Գ. Գրեկովը առաջնորդվելով մարքսիզմի կլասիկների դրույթներով, իր «Крестьяне на Руси» մեծածավալ և դիտական ծանրակշիռ աշխատութեան մեջ անդրադառնալով անտիկ ստրկատիրութեան և ստրկատիրութեան արխայիկ ձևերին, գրում է.

«Հսկայական է տարբերութիւնը ստրուկների դրութեան մեջ հռոմեական կայսրութիւնում և ստրուկների կացութեան մեջ այսպես կոչված «բարբարոսների» մոտ: Ստրկութիւնը Հռոմում արտադրութեան հիմքն էր. գերմանացիների, սլավոնների, հայերի, իբերների մոտ ստրուկը երբեք չխաղաց և չէր կարող խաղալ այն դերը, որովհետև այդ հասարակութիւնները զարգացան այլ պայմաններում, այնպիսի պայմաններում, որտեղ արտադրութեան մեջ սկզբում գլխավոր դերը պատկանում էր ազատ գյուղացու համայնականի աշխատանքին, իսկ հետագայում այդ նույն գյուղ-

¹ Նույն տեղում, էջ 181—182.

² «Вестник древней истории», 1947 г. № 1, стр. 5.

³ К. Маркс — «Капитал», т. II, стр. 513.

⁴ Энгельс — «Диалектика природы», изд. VI, стр. 49.

⁵ К. Маркс — «Капитал» т. III, стр. 360.

⁶ Ленин — т. XXIV, стр. 367.

դացուն՝ բայց արդեն ճորտացված: Անտիկ ընթացաշրջանի եետ համեմատած այդ անկասկած մարդկային հասարակության պատմության մեջ առաջադիմական մեծ քայլ էր:

Հին Արևելքում, այդ թվում նաև հին Հայաստանում, բնակչության մեծամասնությունը և հիմնական արտադրող դասը հանդիսանում էին ոչ թե ստրուկները, այլ գյուղացի-համայնականը: Մարքսը խոսելով արևելյան համայնական կարգերի մասին, գրում է. «Ինչպես մանր գյուղացիական տնտեսությունը, այնպես էլ ինքնուրույն մանր արհեստավորների արտադրությունը մասամբ կազմում էր ֆեոդալական արտադրության եղանակի հիմքը, մասամբ էլ նրա քայքայումից հետո շարունակում էր գոյություն ունենալ կապիտալիստական արտադրության կողքին: Այն ժամանակ նրանք ներկայացնում էին դասային հասարակության տնտեսական հիմքը, նրա գոյության անհամեմատ ավելի ծաղկած շրջանում, այն շրջանում, երբ նախնական արևելյան համայնական տիրապետությունն արդեն քայքայվել էր, իսկ ստրկությունը դեռ չէր կարողացել տիրապետել արտադրության որոշակի աստիճանը»¹:

Այս է հիմնական պատճառը, որ հին Արևելքում համայնական կարգերի կենսունակության դեպքում ստրկությունը զարգանում էր ծայրահեղ դանդաղ կերպով: Մարքսիզմի կլասիկները՝ խոսելով անտիկ ստրկության և ստրկության արխայիկ նահապետական ձևերի ու «սքողված ստրկության» մասին, խիստ սահմանադիմ են դնում նրանց մեջ, ցույց տալով, որ ստրկության արխայիկ նահապետական ձևերը դեռ ստրկատիրական հասարակական ֆորմացիա չեն:

Արդ, ընդունելով, որ հին Հայաստանում արտադրող հիմնական դասը ոչ թե ստրուկն էր, այլ ազատ գյուղացի-համայնականը, բնականաբար հարց է առաջանում, թե հասարակական և պետական ինչպիսի բնույթի աշխատանք էին կատարում այն բազմաթիվ ստրուկները, որոնց մասին մեզ առատ տեղեկություններ են տալիս մեր մատենագիրները: Այդ անչափ կարևոր հարցի լուծումից շատ բան է կախված:

II

Անտիկ հեղինակները և ազգային մատենագիրները բազմաթիվ վկայություններ են թողել այն մասին, որ պատերազմական գերիները գերադանցապես ամբացվում էին հողին, փոխադրվում էին ագարակները, դաստակերանները, ձևոնակերտները և կատարում էին գյուղացու աշխատանք: Պատերազմական գերիների մի այլ մասը փոխադրվում էր հասարակական և պետական նշանակություն ունեցող արտադրական ձեռնարկությունները՝ հանքերում, ձկնորսարաններում, արհեստանոցներում, քաղաքային շինարարություն, ռազմական և տնտեսական նշանակություն ունեցող ճանապարհների, ջրանցքների և այլ կառուցման վրա աշխատելու: Դիմենք այդ վկայություններին:

Մ. Ստրենային վկայում է, որ երբ Արտաշեսը իր գորավար Սմբատին նվիրում է հինգհարյուր գերիներ, Սմբատը «...գծառայսն Երուսղայ, զոր գե-

¹ Ак. Б. Д. Греков — «Крестьяне на Руси», М. Л. 1946 г., стр. 157.

² К. Маркс — «Капитал» т. I, стр. 251, примечание 24.

րեացն ի Բագարանի, տարեալ բնակեցուցանէ ի քիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով գտնուակերտն»¹ Այս վկայութիւնը ուշագրաւ է նաև այն տեսակետից, որ գերի ծառաները ոչ միայն չեն ստրկացվում, այլ փոխադրվում են Մասիսի թիկունքը՝ ձեռնակերտները և այն կոչում են գերիներ Նախկին հայրենիքի անունով: Խորենացին՝ խոսելով Տիգրան Մեծի պատերազմի միջոցով ձեռք բերած գերիների մասին, հիշատակում է, որ նրանք չէին ստրկացվում, այլ փոխադրվում էին ավանները, ագարակները, ձեռնակերտները, դաստակերտները, շեները: «...քաղաւորն Հայոց Տիգրան զգերութիւնն Հրէից նստուցեալ յԱրմաւիր և յաւանին Վարդգեսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ»...²

Որ պատերազմական գերիները չէին ստրկացվում, այլ ամրացվում էին հողին և կատարում էին գյուղական աշխատանք, ցույց են տալիս նաև Խորենացու հետևյալ վկայութիւնները. «Իսկ Սմբատայ տեղի տուեալ գնաց զկողմամբ Ասորեստանի, իւրովք կամօք թողլով զիշխանութիւն զօրացն Հայոց, ընդ որ խանդայրն Արտաւազդ: Հրամանաւ Արտաշիսի բռնակէ ի Տմորիս, որ այժմ կոչի Կորդրիք, ի յԱլիի նստուցեալ զքաղմութիւն գերւոյն»:³

Ահա այդ կարգի մեկ վկայութիւնն ևս. «Բայց յետ կարգելոյ դստն Թագաւորին երկրորդ Թագաւորութեանն լինէր ի դաւակէ Աթահակայ, Մարաց եղելոյ Թագաւորի, որ այժմ Մուրացեանդ կոչեն: Քանզի ոչ ասեն նահապետաց ազգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մուրացոցն տէր: Եւ քոյու ի վերայ նորա գամեմայն շէնս, որք ի գերութենէն Մարաց»:⁴

Ահնհայտ է, որ գերիներին փոխադրելով շեները, ավանները, դաստակերտները, օգտագործում են գյուղատնտեսական, երկրագործական աշխատանքներում: Ահա այդ կարգի մի վկայութիւնն ևս.

«Իսկ զԱնոյշ, — գրում է Խորենացին, — զառաջին կինն Աթահակայ... հանդերձ պատանեկօք և բազմութեամբ գերեացն, որչափ թէ աւելի, քան զբիւր մի, բնակեցուցանէ յարեւելեայ ուսոյ մեծի լերինն մինչև ի սահմանս Գողթան, որ են Տամբատ, Ոսկիողայ, Դաթգոյնք և որ այլք առ եղերք զհոռոյն դաստակերտք, յորոց մինն է Վրանջունիք, մինչև հանդէպ ամբոցին Նախճաւանու. և զերիս աւանսն, զԽրամ և զԶուղայ և զԽորշակունիս, իսկ ի միւս կողմանէ գետոյն. զբոլոր դաշտն... մինչև ցնոյն ինքն ամուրն Նախճաւանու»:⁵

III

Արդյոք մեր մատենագիրների մոտ կան համապատասխան վկայութիւններ, որ ավանները, շեները, դաստակերտները, ձեռնակերտները, ագարակները հանդիսանում էին լատիֆունդիական տիպի, լայն շուկաների հետ կապված և ստրուկի աշխատանքի վրա հիմնված տնտեսութիւններ: Այդ կարգի վկայութիւններ մենք չունենք: Ընդհակառակը, պահպանվել են բազմաթիւ տեղեկութիւններ, որ վերոհիշյալ վայրերը հանդիսանում

¹ Մ. Խորենացի, անդ, էջ 175:

² Անդ, էջ 130:

³ Անդ, էջ 183:

⁴ Անդ, էջ 112 (բոլոր ընդգծումներն իմն են — Ս. Ն.):

⁵ Մ. Խորենացի, անդ, էջ 83:

էին տիպիկ գյուղական վայրեր, իսկ նրանց տնտեսությունը հանդիսանում էր նատուրալ։ Շուկայական կապերը կամ բոլորովին բացակայում էին, կամ աննշան էին ու թույլ։ Սկսենք ագարակ բառից։

Ագարակ բառի ճիշտ ստուգաբանությունը տվել է պրոֆ. Սամուելյանը իր վերոհիշյալ հոդվածում։ «Ագարակ բառը, — գրում է նա, — հին սուսանական ծագում ունի, որից գոյացել է նաև հին հունական agros և լատինական ager, որը նշանակում դաշտ, արտ, ընդհանրապես գյուղատնտեսական մշակման հող»¹։ Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը հիմնականում համաձայն լինելով Ս. Սամուելյանի դրույթին, ավելացնում է նաև «տնատեղ», «ավան» տերմինները։ Աստվածաշնչի մեջ հունական ἄγρος — (դաշտ) կամ ἑπαγλος — տնատեղ (усадыба) բառերը թարգմանված են «ագարակ» տերմինով»²։

Ագագային մատենագիրները վկայում են, որ ագարակներ ունեին Արշակունի թագավորները, խոշոր և մանր հողատերերը և նույնիսկ հոգևորականները։ Ագարակներ ունեին նաև հին Հայաստանի քաղաքները և գյուղերը։ Ամեն տեղ, որտեղ մեր մատենագիրները խոսում են ագարակների մասին, այն համարում են տիպիկ գյուղական վայրեր, և ոչ թե լատիֆունդիաներ։ Փ. Բյուզանդացին՝ խոսելով այն մասին, թե ինչպես Օհան եպիսկոպոսը, Փառեն կաթողիկոսի որդին, զբաղվում էր խեղկատակություններով, գրում է, որ իր այդ «ծառայության» դիմաց Հայոց թագավորները «զմուրհակս գիւղաց կամ դագարակաց գրեալ և կնքեալ դնէին ի վերայ ողինն Յոհաննու փոխանակ ընդ մեղաց իւրեանց, և ի թագաւորացն Հայոց ստացաւ իւր գեւղս և ագարակս և գանձս յուղտն լինելոյ և զմեղասն բառնալոյ ըստ բանիցն»³։

Փափստոսը՝ խոսելով Արիստակես եպիսկոպոսի թաղման ծիսակատարությունների մասին, վկայում է, որ նրա դին տուրան «...ի Ծոփաց գաւառէ, և եղին դնա զեկեղեաց դաւառի ի Թիլն աւանի, ի կալուածս Գրիգորի, հօրն իւրոյ»։ Նույն պատմիչի վկայությամբ Ներսես կաթողիկոսի դին «բարձին յաւանէն ի Սախ գեղջէ... տաւրան ի Թիլն յաւանն յիւր գեւղն»⁴։

Հագար Փարպեցին՝ խոսելով Սահակ կաթողիկոսի կտակի մասին, գրում է որ նա «...որոց (Վարդան, Հմայակ և Համագասպ Մամիկոնյաններին. Ս. Հ.) ետ և կնքեաց սուրբ այրն Աստուծոյ Սահակ զստացուածս գեօղից իւրոց և ագարակաց, և որ ինչ միանգամ էր իւր՝ ետ նոցա ի ժառանգութիւն և զաւակի նոցա մինչև ցյաւիտեան»⁵։

Ուշագրավ և հետաքրքրական այս վկայությունները մեզ շատ բան են բացատրում։ Այստեղ հիշատակված բոլոր ագարակները, ավանները տիպիկ գյուղական վայրեր էին։

Պատերազմական զերիների մի այլ մասը փոխադրվում և բնակություն էր հաստատում դաստակերտներում, ձեռակերտներում։ «Դաստակերտ սկզբնական ածանցը, — գրում է Ս. Սամուելյանը, — գոյացել է ոչ թե dasta

¹ Ս. Սամուելյան, անդ, էջ 110։

² А. Манандян — «Проблема обществ. строя доаршакидской Армении», стр. 3.

³ Փ. Բյուզանդացի, անդ, էջ 228։

⁴ Անդ, էջ 6, 184։

⁵ Ղ. Փարպեցի, անդ, էջ 37։

ձեռք, և կերտ—շինել, կառուցել բառերի ածանցումով, այլ հայ-իրանական *dast* = դաշտ բառից: Ուրեմն «դաստակերտ» (դաշտակերտ) նույն իմաստավորումն է պարունակում ինչ որ «ազարակ» հայկական տերմինը:¹

Հովհանն Մամիկոնյանը դաստակերտը կոչում է «աւան», «գեղաւան», «աւանագեղք»:²

Մ. Խորենացին «Վասն ձեռնակերտին, որ կոչի Երուանդակերտ» խորագրի տակ ձեռնակերտը նույնացնում է դաստակերտի հետ:

«Քաղցր է ինձ անել և յաղագս գեղեցիկ դաստակերտին Երուանդակերտի, զոր յօրինեաց նոյն ինքը Երուանդ գեղեցիկ և չքնաղ յօրինուածովք... Եւ այսպիսի գեղեցկութեան դիր՝ անքթթելի իմն գոգցես ի բարձրաւանդակ թագաւորանիստ զհայեցուածոն ունի. և արդարեւ բերրի և թագաւորական դաստակերտն»:³

Ազարակներ, դաստակերտներ, ձեռնակերտներ, ավաններ և գյուղեր ունեին նաև նախաքրիստոնեական հեթանոս տաճարները: Ստրարոնը խոսելով Կապադոկիայի, Պոնտոսի, Փոքր Ասիայի և Հայաստանի մասին, նշում է, որ այդ երկրներում հեթանոս տաճարները ունեին ընդարձակ կալվածներ, իսկ այդ կալվածները մշակվում էին «տաճարական ծառաների» *ιερόδουλοι* աշխատանքով: Ստրարոնը՝ նկարագրելով Անահիտ դիցուհու հեթանոսական տաճարը, հիշատակում է, որ այդ տաճարի հողերը մշակվում էին ծառաների (*δοῦλοι*) և աղախինների (*δοῦλοι*) աշխատանքով: Ավելին: Ըստ Ստրարոնի հերոգույները ապրում էին տաճարական քաղաքներում, քաղաքատիպ վայրերում, գյուղերում և դբաղվում էին գլխավորապես երկրագործական աշխատանքներով: Նրանք միայն հնթակա էին թագավորներին և չէին կարող ոչ օտարացվել և ոչ էլ վաճառվել:⁴

Ա. Կադ. Հ. Մանանդյանը բացահայտելով հերոգույ տերմինի սոցիալական իմաստը, եզրակացնում է, որ «*ιερόδουλοι* տերմինի տակ հարկավոր է հնթադրել ոչ թե տաճարական ստրուկներ, ինչպես սովորաբար ենթադրվում է, այլ տաճարական մարդիկ *λαοί*, որոնց հիմնական մասը հավանական է, կազմում էին կախյալ սերվերից»:⁵

Ստրարոնի այդ արժեքավոր վկայությունները հաստատում է Ադաթանգեղոսը: Ադաթանգեղոսը պատմում է այն մասին, թե ինչպես Գրիգոր Լուսավորիչը և Տրդատ Գ. թագավորը քրիստոնյա եկեղեցիներին ու վանքերին տնտեսապես ապահովելու համար ավերում էին հեթանոսական տաճարները, ընդարձակ կալվածները, շարժական կայքը, ծառաները և նվիրում էին եկեղեցիներին ու վանքերին: Ավելորդ չենք համարում վկայակոչելու Ադաթանգեղոսի ընդարձակ տեղեկություններին միայն առանձին հատվածներ. հայոց թագավոր Տրդատ Գ.-ը, — գրում է պատմիչը, «... խաղայր գնացեալ երթայր... հասանէր ի Դարանաղեաց գաւառն... ի գեօղն Թորդան... և զգանձսն ամենայն, զոսկւոյն և զարծաթոյն, աւար հարկանէին... Եւ զգեօղն ամենայն դաստակերտօքն հանդերձ և

¹ Խ. Սամուելյան — անդ, էջ 113:

² Հովհ. Մամիկոնեան — «Պատմութիւն Տարօծայր», Երևան, 1941 թ., էջ 111—113:

³ Խորենացի, անդ, էջ 167:

⁴ Ստրարոն, XI—14, 16, XII—2, 3, 33, 37, 537, 557—558:

⁵ Ա. Մանանդյան, անդ, էջ 8:

սահմանօքն յանուն եկեղեցւոյն նուիրելին... Երբեալ հասաներ յամուր տեղին անուանեալ Անի... Եւ զաւանն ամբակեցաւն հանդերձ ի ծառայութիւն եկեղեցւոյն նուիրելին: Եւ զգաստակերտսն և զսպասաւորսն քմօքն հանդերձ և նոցին ԿԵՏՆՈՎԷՆ և սահմանօքն ի ծառայութիւն նուիրեցին եկեղեցւոյ սպասաւորութեան:¹

Ակնհայտ է, որ Ազաթանգեղոսը հեթանոսական տաճարների մասին խոսելիս նույնիսկ ակնարկով չի հիշատակում, որ նրանց կալվածքները մշակում էին ստրուկ բնակիչները: Ազաթանգեղոսը տաճարական կալվածքների վրա աշխատող բնակիչներին կոչում է «սպասավորներ», «տաճարական ծառաներ»: Հեթանոսական տաճարները ոչ թե ունեցել են լատիֆոնդիական տիպի, ստրկութեան աշխատանքի վրա հիմնված անտեսութեաններ, այլ ավաններ, դաստակերտներ, ձեռնակերտներ ու գյուղեր: Հովհան Մամիկոնյանն իր «Պատմութիւն Տարօնայ» աշխատութեան մեջ հիշատակում է, որ Աշտիշատի հեթանոսական տաճարը ուներ 12 գյուղ: «Իբրև հիմնարկեաց սուրբն Գրիգոր զեկեղեցին և եղ անդ զնշխարսն և կանգնեաց զնշան տէրունական խաչին ի տեղիս կոոցն Գիսիանէ և եթող անդ պաշտաւնեայս եկեղեցւոյն զԱնտոն և զԿրաւնիդէս: Եւ զԵպիփան հայր հաստատեաց վանացն ձեռամբ իւրով. և եթող ի տեղւոջն արս կրաւնաւորս ԽԳ և ԲԺ դաստակերտս հա, զի տեղեացն ծառայեցն, յորոց մինն կուառս և Մեղտի և Բրեխ և Տումբ և Խորնի, Կեղք և Բազու. — զի աւանք էին սոքա քաղումք և մեծամեծք... Զի կուառ ունի երգահամարս ԳՌ և ԲԺ և հեծեալս ՌԼ և հետեակս ԲՌ և Մ: Եւ Մեղտի ունի ծուխս ԲՌ և է հարիւր և հեծեալս ԸԾ և հետեակս ՌԼ: Եւ Տումբ ծուխս Զ և հեծեալս Ն: Եւ Խորնի ունի ծուխս ՌԶԶ և հեծեալս է հարիւր և հետեակս Ռ և է: Իսկ Բրեխ ունի ծուխս ԳՌ և ԲԶ և հեծեալս ԲՌ և Խ և հետեակս աղեղնաւորս ԸԾ և Խ և տիգաւորս Ռ և Զ և պարսաւորս Մ և Զ: Իսկ Կետեղք երգս Ռ և Ո և հեծեալս ԸԾ և հետեակս Ո, իսկ Բազու երգս Վ և Մ և հեծեալս Ռ և Խ և աղեղնաւորս Պ և Խ և տիգաւորս Ո և Զ և պարսաւորս Մ և Զ»:²

Նախ նկատենք, որ Հովհան Մամիկոնյանը դժբախտաբար 12 գյուղերից թվարկել է միայն 7 գյուղերի անունները: Համաձայն պատմիչի վկայութեան Աշտիշատի հեթանոսական տաճարին պատկանող կուառ ավանն ուներ 3020 ծուխ և պատերազմի զեպքում դուրս էր բերում 1030 հեծյալ և 2200 հետեակ զինվորներ. Մեղտի ավանն ուներ 2700 ծուխ՝ դուրս էր բերում 800 հեծյալ և 1030 հետեակ զինվորներ. Տումբ ավանն ուներ 900 ծուխ՝ դուրս էր բերում 400 հեծյալ զինվորներ. Խորնի ավանն ուներ 106 ծուխ, դուրս էր բերում 700 հեծյալ. 1007 հետեակ զինվորներ, Բրեխ ավանն ուներ 3200 ծուխ՝ դուրս էր բերում 2040 հեծյալ, 840 հետեակ—աղեղնավորներ, 1080 տիգավորներ և 280 պարսավորներ. Կեղք ավանն ուներ 1600 ծուխ՝ դուրս էր բերում 800 հեծյալ և 600 հետեակ զինվորներ և վերջապես Բազու ավանն ուներ 3200 ծուխ, դուրս էր բերում 1040 հեծյալ, 840 աղեղնավոր, 680 տիգավոր և 280 պարսավոր զինվորներ: Պատմիչն այս բոլոր ավանները կոչում է «քաղումք և մեծամեծք», որոնք «ընդարձակեալ ու-

¹ Ազաթանգեղոս—Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1914 թ., էջ 397—404:

² Յովն. Մամիկոնեան—«Պատմութիւն Տարօնայ», էջ 110—111:

նէին սոքա իւրեանց խաշնած արօտականս զգաւառը Հաշտենից», իսկ Մեղտի ավանը նա կոչում է «քաղաքագեղ»¹

Չեռքի տակ ունենալով հիշյալ 7 գյուղերի երգերի և զինված ուժերի քանակը, դժվար չէ կռահել, որ պատմիչի մոտ հիշատակված մնացած 5 գյուղերն էլ պետք է որ ունենային երգերի և զինված ուժերի նույն մոտավոր քանակը, ինչ որ հիշատակված մյուս գյուղերը: Հովհան Մամիկոնյանի վկայութեան համաձայն 7 ավանը միասին ունեին 15,706 ծուխ, եթե այդ թիվը բաժանենք 7-ի, ապա միջին հաշվով յուրաքանչյուր ավան ուներ 2244 ծուխ, իսկ 12 ավանները միասին ունեին 26,928 ծուխ: Եթե նկատի ունենանք, որ յուրաքանչյուր ծուխ միջին հաշվով պետք է ունենար 5—6 անդամ, եթե ոչ տվելին, ապա միայն Աշտիշատի հեթանոսական տաճարի գերիշխանութեան տակ գտնվում էին ավելի քան 150 հազար գյուղական բնակիչներ: Թվաքանական նույն հաշիվներով մենք կարող ենք ստանալ մոտավորապես 12 ավանների կողմից պատերազմի դեպքում դուրս բերված զինված ուժերի քանակը: Հիշատակված 7 գյուղերը պատերազմի դեպքում տալիս էին բոլոր կարգի 15,647 զինվոր: յուրաքանչյուր գյուղ միջին հաշվով դուրս էր բերում 2235 զինվոր, իսկ 12 գյուղերը միասին կարող էին դուրս բերել 26,820 զինվոր: Պատմիչի այս ուշադրավ և հետաքրքրական վկայութեանները մեզ հնարավորութեամբ են տալիս կռահելու, որ աշխարհագրորդ ծառայող զինվորները չէին կարող ստրուկներ լինել: Ոչ մի երկրում և ոչ մի բանակում ստրուկները որպես զինվոր չեն ծառայել: Բացի այդ, հեթանոսական տաճարի բոլոր գյուղերը պատմիչը կոչում է ավաններ, դաստակերտներ: Հետևաբար Աշտիշատի հեթանոսական տաճարը իր ընդարձակ կալվածքներով, ռազմական հսկայական ուժով հանդիսանում էր ոչ թե լատիֆունդիական տիպի, ստրուկի աշխատանքի վրա հիմնված, լայն շուկաների հետ կապված տնտեսութուն, այլ հոգևոր ֆեոդալական տիպի տնտեսութուն հիմնված աղատ համայնականի աշխատանքի վրա: Աշտիշատի հեթանոսական տաճարի ռազմական այդ հսկայական ուժի առկայութեանը մեզ երբեք էլ զարմանք չպետք է պատճառի, եթե նկատի առնենք Ազաթանգեղոսի այն վկայութեանը, որ Գրիգոր Լուսավորիչը և Տրդատ Թագավորը երկարատև, դաժան և զինված պայքարի հետևանքով կարողացան խորտակել հեթանոսական տաճարների և՛ ռազմական և՛ տնտեսական հզորութեանը:

Որ ազարակները, ավանները, դաստակերտները տիպիկ գյուղական վայրեր էին, այդ մասին մեզ անդնահատելի տեղեկութեան է տալիս նաև Ազաթանգեղոսը: Նրա վկայութեան համաձայն Տրդատ Գ Թագավորը և Գրիգոր Լուսավորիչը վանքեր և եկեղեցիներ են կառուցում «յամենայն քաղաքս Հայոց և ի գեւղս և յազարակս»²

Աշխարհիկ և հոգևոր հողատիրութեան զարգացմանը զուգընթացաբար գյուղական համայնքները քայքայվում էին և կորցնում իրենց հողային տիրապետութեանը:

Ազաթանգեղոսը այդ մասին պահպանել է խիստ ուշադրավ տեղեկութեաններ: Տրդատ Գ ը, — գրում է նա, — «...յամենայն իշխանութեան իւրում առ հասարակ՝ գրեաց չորս չորս հողս երգոյ յամենայն ազարակ տեղիս, իսկ յա-

¹ Անդ, էջ 112—113, 1941 թ., էջ 110—112:

² Անդ, էջ 422—423:

ւանսն եօթն-եօթն հողս երդոյ՝ ի ծառայութիւն սպասաւորութեան քահանայութեանն, նուէր պտղոյ Տեառն մատուցանէր»¹

Այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ ինչպես հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ ֆեոդալները իրենց հողային տարածությունները ընդարձակում էին գյուղական համայնքների հողերի հաշվին: Մ. Խորենացին նույնպես վկայում է, որ Տրդատ Գ թագավորից շատ առաջ Արտաշես Ա-ն «հրամայէ զսահմանս գիւղից և տգարակաց որոշել. քանզի բազմամարդացոյց զաշխարհս Հայոց, եկամուտս բազումս լածելով աղքատ, և բնակեցուցանելով ի լերինս և ի հովիտս և ի դաշտս»² Եղիշեն խոսելով Հազկիրտ Բ-ի հողային քաղաքականութեան մասին հիշատակում է, որ նա «...Անբաւ առատութեամբ ագարակս և տւանս միւսմ միւսմ նոցա (նախարարներին—Ս. Հ.) յարքունուստ շնորհեր»³:

Այսպիսով, Աղբյուրների մանրամասն քննությունը մեզ հնարավորություն է տալիս հզրակացնելու, որ ագարակները, դաստակերտները, ավանները, շենները, ձեռնակերտները առիակ գյուղական վայրեր էին: Այստեղ բնակչութեան ճնշող մեծամասնությունը գյուղական համայնքների ազատ տնտեսներ գյուղացիներ էին: Պատերազմի միջոցով ձեռք բերված գերիների ստվար մասը աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալները փոխադրում էին հատկապես գյուղական այդ վայրերը և ամրացնում հողին: Հողատիրութեան զարգացման հետևանքով թագավորները, իշխանները և հոգևոր ֆեոդալները իրենց կալվածքները լայնացնում էին համայնական հողատիրութեան հաշվին: Այս երևույթը հատուկ էր արևելյան բոլոր երկրներին և բացառություն չէր կարող կազմել միայն Հայաստանի նկատմամբ: Ակադ. Զավախաշվիլին հիմնվելով Ստրաբոնի՝ Վրաստանի մասին հաղորդած ընդարձակ վկայությունների վրա, համոզիչ կերպով ապացուցեց, որ Վրաստանում նույնպես ստրկությունը արտադրող հիմնական դաս չէր կազմում: Ըստ Զավախաշվիլու, պատերազմական գերիները ամրացվում էին թագավորական հողերին և աշխատում էին «թագավորական տան» սպառողական կարիքները բավարարելու համար: Հին Վրաստանում, վկայում է Ստրաբոնը, «բնակվում էին չորս դասեր... չորրորդ դասը կազմված էր հասարակ մարդկանցից, որոնք հանդիսանում էին «թագավորական ստրուկներ» և սպասարկում էին թագավորին նրա կյանքի բոլոր անհրաժեշտ բարիքներով»⁴:

«Վերահիշյալ վկայությունից երևում է,—եզրափակում է ակադ. Զավախաշվիլին,—որ լայոյները Վրաստանում հանդիսանում էին բնակիչների այն խումբը, որոնք ապրում էին թագավորական տոհմին պատկանող հողերի վրա և պարտավոր էին կատարել որոշակի նատուրալ պարտավորություններ: Նրանց վերագրված կոչումը ցույց է տալիս, որ նրանք պետք է ունեցած լինեն սահմանափակ իրավունքներ, բայց այդ սահմանափակումը լրիվ չէր, ինչպես այդ նկատելի է ստրուկների նկատմամբ. այդ դեպքում, մեծ աշխարհագիրը նրանց ուղղակի կանվաներ զուլոյներ (ստրուկներ) և ոչ թե լայոյներ (կախված վիճակում գտնվող գյուղացիներ)»⁵:

¹ Ագաթանգեղոս, անդ, էջ 423:

² Մ. Խորենացի, անդ, էջ 186:

³ Եղիշե—անդ, էջ 65:

⁴ Латышев—«Известия», 140:

⁵ Джавахов—Государственный строй древней Грузии и Армении, СПб, 1905 г., стр. 55, 71.

Ակադ. Զավախաշվիլու այս խիզախ եղբակացութիւնը ընդունում և զարգացնում է ակադ. Հ. Մանանդյանը: Նրա կարծիքով լայոյնները իրենց սոցիալական և քաղաքական իրավունքներով նման էին ոչ թե ստրուկներին, այլ կոլոնատներին:¹

Պատերազմական գերիների մի ստվար մասը փոխադրվում էր հասարակական և պետական նշանակութիւն ունեցող ձեռնարկները, արհեստանոցները, հանքերը, ձկնորսարանները, աշխատում էր կալագործութեան բնագավառում, քաղաքային շինարարութեան վրա: Թովմա Արծրունին վկայում է, որ Արուսեթի որդի Հովսեփը... Զբնակիչս աշխարհին վարեաց ի գերութիւն... և զկէսն գերւոյն ընդ իւրեանց ունենալով ի քաղաքն, լինել իւրեանց ջրկիրս և փայտակոտորս. և չարչարէին զնոսա ի գործս խիստ սաստկասառոյց ձեռնան դառնութեան և զերծեալքն փախստեաց անդանէին ի կողմանս կողմանս աշխարհաց:²

Հին Հայաստանում լայն չափով տարածված էր ձկնորսարանների ցանցը: Այստեղ աշխատում էին պատերազմական գերիները:³ Գերիների մի այլ մասը փոխադրվում էին քաղաքները, աշխատում էին քաղաքային շինարարութեան վրա: Աղվանից թագավոր Ուռնայրը՝ դիմելով իր բանակին, կարգադրում է. «Յանձն լիցի ձեզ, յիշելով ի ժամանակի՝ իբրև ձերբակալ արասցուք զգօրսն Յունաց, զբազումս ի նոցանէն ապրեցուցիք, զի կալեալս, կապեալս տարցուք յաղթանս ի գործ կալագործութեան գաղատոս որմաշէնս պիտոյից մերոց քաղաքաց ապարանից և այլոց պիտոյից»:⁴

Պատերազմական գերիները փոխադրվում էին նաև արհեստանոցները, հանքերը, որտեղ նրանք կատարում էին հարկադիր ձրի աշխատանք. «Ստրուկները, — գրում է Էնգելսը, — դադարում են իրենց տերերի պարզ օգնականներ լինելուց. նրանց տասնյակներով դաշտային աշխատանքների էին քշում կամ արհեստանոցները լցնում»:⁵

Այս երևույթը մինք նկատում ենք նաև հին Հայաստանում: Ղ. Փարպեցին վկայում է այն մասին, թե ինչպես Արշակ թագավորը Հայաստանի բաժանման հետևանքով թողնում է «Զբարի և զբնիկ ժառանգութիւն նախնեաց իւրոց, զգաւառն Այրարատու, զհոյակապն և զհռչակաւորն, և զաւանաւորն». ի միջի այլոց նշում է, որ այնտեղ կային ոսկու, արծաթի, երկաթի և թանկագին քարերի հանքեր, որոնք «ընկալեալ արուեստող ձեռաց՝ զարդարեն զթագաւորս մեծատեսիլ զարդեօքն յօրինուածովքն, զոր ի խոյրսն և ի թագսն ի հանդերձսն յոսկէհուռս պաճուհեալս ընդելուզանեն»:⁶

Մ. Կաղանկատվացին վկայում է, որ «Առաքեաց (իշխանն հիւսիսոյ) գործակալս ի վերայ ազգի ազգի արուեստագործաց, որք զգիտութիւն ոսկէծնութեան եւ արծաթահալութեան եւ երկաթահանութեան եւ աղնձագործութեան ունէին»:⁷ Անա այս կարգի մի այլ վկայութիւն ևս: Նույն պատմիչը գրում է որ «Աստ իմն ակնակառոյց լեալ այրուսիրտն այն և կաթոտն

¹ А. Манандян — «Общественный строй доаршакидской Армении», «Исторические записки», № 15, 1945 г., стр. 22.

² Թ. Արծրունի — «Պատմութիւն տանն Արծրունաց», ՍՊԲ, 1887 թ., էջ 118.

³ Փ. Բիւզանդացի, անդ, էջ 17:

⁴ Անդ, էջ 162:

⁵ Էնգելս — «Ընթանիքի, մասնավոր սեփականութեան և պետութեան ծագումը», էջ 201.

⁶ Ղ. Փարպեցի, անդ, էջ 9 — 10:

⁷ Մ. Կաղանկատվացի — «Պատմութիւն աղուանից աշխարհի», 1860 թ., էջ 131:

Շամիրամ, հրաման տալ չորից բիւրոց և երկաց հաղարաց արանց անարուեստից գործաւորաց յԱսորիստանեայց և յայլոց իշխեցելոց, և վեց հազար իւրոց ընտրելոց յամենայն արուեստաւոր գործաւորաց փայտի և քարի, պղնձոյ և երկաթոյ, որք ամենեւին կատարեալք իցեն յարուեստագիտութեան, ածել անխափան ի փափագեալ տեղին»¹

Հասկանալի է, որ հիշված հանքերում աշխատում էին ոչ միայն գյուղացիները, շինականները, այլ գերազանցապես պատերազմական գերիները: Մատենագիրները մանրամասն հետախուզությունը ցույց է տալիս, որ հին Հայաստանում արտադրող հիմնական դասը ոչ թե ստրուկն էր, այլ գյուղական ազատ համայնականը: Ազգային աղբյուրները որոշակի տարբերություն են դնում ստրուկի, շինականի, ռամիկի, գեղջուկի, ծառայի, աղախնու կատարած պարտավորությունների մեջ և միշտ էլ հիշատակում են հասարակական այս խավերի ստորագրած ու անաղատ վիճակը: Մեր մատենագիրները առանց բացառության ֆեոդալա-վասալական ծառայությունը կոչում են «ի սպասու ծառայութիւն», իսկ ստրուկների ծառայությունը ի ստրկայ ծառայութիւն կամ «ի ստրկաց կարգի ծառայութիւն»: Շինականների, ռամիկների հարկային ծառայությունը նրանք որոշակի կերպով տարբերում են ստրուկի ծառայությունից և այն կոչում են «ի հարկի» կամ «ընդ հարկօք ծառայութիւն»:

Հին Արևելքում, այդ թվում նաև հին Հայաստանում ստրկությունը չէր կարող արտադրության հիմքը կազմել նաև այն պարզ պատճառով, որ գյուղական երկրագործական համայնքները այստեղ հանդիսանում էին շատ կենսունակ, պահպանողական և բանվորական ուժի անբավ առատ աղբյուրներ և տարբերվում էին պատերազմական տատանվող և պատահական գերիների հոսանքներից: Ավելին. գյուղական համայնքները, նրանց պահպանողական վարչական ապարատը, հանդիսանում էին մշտական դործող այնպիսի օրգաններ, որոնք կազմակերպում և նպատակահարմար կերպով օգտագործում էին համայնքի անդամների աշխատանքը ոչ միայն համայնքի հողերի, այլև «թագավորական տան», աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալներին պատկանող հողերի վրա: «Թագավորական տան» և հողատեր դասերին պատկանող ընդարձակ կալվածների վրա կատարվող հարկադիր աշխատանքը կրում էր կոլեկտիվ աշխատանքի բնույթ, իսկ այդ կոլեկտիվ աշխատանքը կարող էր ապահովել միայն գյուղական երկրագործական համայնքը: Եթե անտիկ ստրկատիրական հասարակություններում ստրկատերերը ձգտում էին կենտրոնացնելու հնարավորին չափ ավելի ու ավելի ստրուկներ, որպես «խոսող գործիքներ», ապա հին Հայաստանում մենք նկատում ենք բոլորովին հակառակ երևույթ — ոչ թե ստրուկների համակենտրոնացում, այլ նրանցից ազատվելու ձգտում: Այս էր պատճառը, որ մեզ մոտ իշխող դասերը հազարավոր գերիներ փոխադրում էին ազարակներ, դաստակերտներ կամ նվիրում էին եկեղեցուն և վանքերին:

IV

Քննարկված ժամանակաշրջանում հին Հայաստանի տնտեսական կյանքում քաղաքները գերիշխող դեր չէին խաղում: Քաղաք-ամրոցը հանդիսանում էր թագավորի, իշխող դասերի վարչա-տնտեսական կենտրոնը:

¹ Անդ.

Բաղաքի և նրա դասերի եկամուտի գլխավոր աղբյուրը ոչ թե առևտուրը, փոխանակութիւնը, արհեստային արտադրութիւնն էր, այլ երկրագործութիւնը, հողագործութիւնը և անասնապահութիւնը:

Հին Հայաստանում քաղաքային տնտեսութիւնը նատուրալ էր, ապրանքափոխանակութիւնը պարզ և պրիմիտիւ: Քննարկված էպոխայում առևտուրն ու արհեստային արտադրութիւնը դեռ շատ թույլ էին զարգացած: Աշխատանքի հասարակական երկրորդ խոշոր բաժանումը դեռ իր լիակատար իրավունքի մեջ չէր մտել և ճեղքվածքներ չէր առաջացրել արտադրութեան հին եղանակի մեջ: Ոչ թե քաղաքն էր տնտեսապես իշխում գյուղի վրա, այլ գյուղն էր իշխում քաղաքի վրա: Այդ էր պատճառը, որ մեզ մոտ քաղաքներում չստեղծվեցին լատիֆունդիական տիպի, լայն շուկաների հետ կապված և ստրուկի աշխատանքների վրա հենված տնտեսութիւններ:

Վերոհիշյալ բաղմամբիվ վկայութիւնների հիման վրա մենք հանդում ենք հետևյալ եզրակացութեան.

1. Ստրկութիւնը տարածված և ընդհանուր երևույթ էր հին Հայաստանում: Բայց նա չզարգացավ, չհասավ անտիկ ստրկութեան աստիճանին, այլ մնաց «սքողված վիճակում», նախնադարյան, նահապետական, տնային, գոյութեան անմիջական արդյունքների արտադրութեան ստադիայում:

2. Հին Հայաստանում ստրուկի աշխատանքը հանդես չեկավ որպէս արտադրութեան իշխող եղանակ ամբողջ հասարակութեան համար: Ստրկութիւնն այստեղ մնաց որպէս առանձին կացութեան (уклад):

3. Հին Հայաստանում ստրկատերերը ձգտում էին ոչ միայն կենտրոնացնելու ավելի և ավելի մեծ թվով ստրուկներ, այլ ամեն կերպ աշխատում էին ազատվել ստրուկներից, որպէս անարտադրող աշխատողների:

4. Պատերազմի միջոցով ձեռք բերված գերիների հսկայական մեծամասնութեանը իշխող դասերը փոխադրում էին ազարակները, դաստակերտները, շենները, ավանները, ձեռնակերտները, քաղաքագյուղերը, քաղաքացիալ ավանները և ամրացնում էին հողին, որտեղ նրանք կատարում էին գյուղացու աշխատանք:

5. Պատերազմական գերիների մի զգալի մասը փոխադրվում էր թագավորական կալվածքները և աշխատում էր «թագավորական տան» սպառողական կարիքները բավարարելու համար:

6. Պատերազմական գերիների մի մասն էլ փոխադրվում էր աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների հողերի վրա և աշխատում էր նրանց սպառողական կարիքները բավարարելու համար:

7. Գերի ստրուկների այն մասը, որ աշխատում էր թագավորական տան կարիքների համար, կոչվում էր մեզ մոտ «արքունի ստրուկներ» կամ «արքունի մշակներ»: Արքունի ստրուկների կամ արքունի մշակների կազմում մեծ տեղ էին գրավում կանայք, որոնք կոչվում էին աղախիներ:

8. Գերի ստրուկների մի մասն էլ նվիրաբերվում էին հեթանոսական տաճարներին, իսկ հետագայում, քրիստոնեութեան մուտքից հետո, քրիստոնեական վանքերին ու եկեղեցիներին: Նրանք աշխատելով տաճարական և վանական ու եկեղեցական կալվածքներում, կոչվում էին «սպասավորներ» կամ «ծառաներ»:

9. Պատերազմական գերիներին մի մասն էլ փոխադրվում էր հին Հայաստանի հանքերը, արհեստանոցները, ձկնորսարանները, հասարակական և պետական նշանակութիւն ունեցող վայրերը և կատարում էր հարկադիր աշխատանք:

10. Պատերազմական գերիներին զգալի մասը փոխադրվում էր քաղաքները և տաճարներում էր քաղաքային շինարարութեան, բազմական և տնտեսական նշանակութիւն ունեցող ամրոցների, կառուցումների, ճանապարհների, ջրանցքների և պետական նշանակութիւն ունեցող շինարարական ձեռնարկների վրա:

11. Քննարկված ժամանակաշրջանում հին Հայաստանի տնտեսութիւնը նախադրւալ էր. արտաքին և ներքին առևտուրն ու արհեստային արտադրութիւնը դանդաղում էր զարգացման պրիմիտիվ աստիճանում:

Այդ է գլխավոր պատճառը, որ հին Հայաստանի քաղաքներում չստեղծվեցին լատիֆունդիական տիպի, լայն շուկաների հետ կապված և ստրուկի աշխատանքի վրա հիմնված տնտեսութիւններ և սարկութիւններ մեղմոտ մնաց գոյութեան անմիջական միջոցների արտադրութեան ստորիայում:

12. Հին Հայաստանում իշխող դասերը ամեն կերպ ձգտում էին ազատագրվելու ստրուկներից, ստրուկի աշխատանքից, որը «ոչ գյուղական տնտեսութիւնում և ոչ էլ քաղաքային մանուֆակտուրայում այլևս եկամուտ չէր բերում, նույնիսկ չէր արդարացնում ծախսված աշխատանքը»¹։ Հին Հայաստանում ոչ թե ստրուկներն էին կազմում գյուղական բնակչութեան ճնշող մեծամասնութիւնը, այլ ազատ համայնական գյուղացին, այն գյուղացին, որը ոչ միայն «պահպանողական տարր էր հանդիսանում, այլ ստեղծագործական ուժ, նա ոչ միայն կառչած էր պապական հին սովորութիւններին, այլ պայքարում էր լավագույն կյանքի համար, ստեղծում էր ուսուցիչ տրագիկաներ և սև լուսնի տղա փարախոսութեան էլեմենտներ»²:

¹ К. Маркс-Энгельс—Сочинения, т. XVI, часть I, стр. 126.

² Вестник древней истории, 1947 г., № 1, стр. 5.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220033589

(204)

A $\frac{11}{33589}$